TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

DE BOMEN GROEIEN TOT IN DE HEMEL

2009 | 3

INHOUD

TR

3 Redactioneel

13 Column

32 Column

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

56 Boeken

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

64 Stelling

4 REPORTAGE | Gert de Gans
Duurzame energie als motor van ontwikkeling

ONDERZOEK | Jean-Blaise Kenmogne
Een groen Afrika 9

14 DEBAT | Dineke Spee
Afwegingen van een klimaatambassadeur

PORTRET | Gert de Gans
Sir John Houghton: 'Goed op de winkel passen' 18

23 ANTITHESE | Bram van de Beek
Is het christelijk geloof slecht voor de natuur?

MENSEN IN BEELD | Dineke Spee
De aarde heeft recht op onze zorg 33

37 WAS GETEKEND | Wim de Vries

INTERVIEW | Kees Visser
Liesbeth Spies: 'Nederland is voortrekker bij klimaatbeleid' 38

42 PERSPECTIEF | Martine Vonk en Jan Boersema
Is er verband tussen religie en milieugedrag?

GESPREKSVRAGEN
Geloven in klimaatverandering 49

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 2 | nummer 3 | september 2009
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een oecumenisch tijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte ontleent zijn naam aan het besef dat *tussen* mensen van verschillende culturen en generaties steeds opnieuw een proces van verstaan op gang gebracht en bevorderd kan worden. Zo kan ook nieuwe *ruimte* ontstaan voor het evangelie, waarin mensen en culturen in hun verscheidenheid worden gerespecteerd, maar niet in hun verschil worden opgesloten.

TussenRuimte wil signaleren, reflecteren en inspireren door middel van journalistieke verbreding en theologische verdieping van ons inzicht in religie en religieuze aspecten van cultuur. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

TussenRuimte pendelt tussen lokale initiatieven en globale ontwikkelingen, waarin aandacht voor mensen, omkeer in mensenlevens en inzet voor vrede en gerechtigheid zichtbaar worden.

TussenRuimte is niet institutioneel *ge*bonden, maar wel *ver*bonden met mensen en organisaties in de missionaire beweging die elkaar willen ontmoeten en bevragen over religieuze en culturele, economische en sociale grenzen heen.

TussenRuimte verschijnt viermaal per jaar en wordt uitgegeven in een samenwerkingsverband tussen de Nederlandse Zendingsraad (NZR), Missio België, de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeefmaatschappij Kok ten Have Kampen.

© 2009 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactie
Karlijn Goossen MA, drs. Jaap Haasnoot,
dr. Lucien van Liere, drs. Wilbert van Saane,
Dineke Spee (voorzitter), drs. Johan Visser

Beeldredactie
Maarten Haazebroek

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen

Secretariële ondersteuning
Marion Popkema-van der Ven

Redactieadres
Redactie *TussenRuimte*, Nederlandse Zendingsraad,
Postbus 8092, 3503 RB Utrecht
redactie.tussenruimte@antenna.nl
www.tussenruimte.com

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
Maarten Haazebroek (omslag, 11, 30), Kaihsu Tai (21), Avishai Teicher (47), Carey James Balboa (49), Herman Heijn (51) , Kors Peilman (62-63)

Abonnementenadministratie
Postbus 5018, 8260 GA Kampen
abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs
Een jaarabonnement kost in 2009 in Nederland € 35,00;
in België € 36,00; in Europa € 40,00.
Een studentenabonnement kost € 26,00.
Losse nummers kosten € 10,00 (exclusief porto).
Een proefabonnement van twee nummers kost € 12,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december.
Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

De bomen groeien tot in de hemel

De aandacht van de hele wereld zal gericht zijn op Kopenhagen wanneer de VN-klimaatconferentie COP15 daar in december 2009 zal plaatsvinden. Reden om in het derde nummer van de tweede jaargang *TussenRuimte* aandacht te vragen voor religie en duurzaam klimaat. Duurzaam klimaat overstijgt lokale en landsgrenzen. Het is letterlijk een wereldprobleem, en iedereen heeft met 'klimaat' te maken. Maar ook bij dit thema blijkt dat de lasten en de lusten van het klimaat niet gelijkelijk en niet rechtvaardig verdeeld zijn.
Vanuit de cultuurwetenschap vragen Martine Vonk en Jan Boersema zich af wat eigenlijk de rol is van het geloof wanneer er ecologische keuzes gemaakt moeten worden. Groeien de bomen dan tot in de hemel? Welke overwegingen in de loop der eeuwen een rol hebben gespeeld bij het thema van ecologie en christendom, is onderwerp van een bijdrage van Bram van de Beek. Maar ook in de islam is de ecologie punt van aandacht, met wellicht oudere papieren dan we dachten. En uiteraard is er extra aandacht voor die bijzondere klimaatconferentie, waar politiek en economie en overtuiging elkaar zullen ontmoeten. Vanuit India is er een reportage over de inzet van de lokale bevolking voor duurzame energiemogelijkheden. En in Kameroen probeert de niet-gouvernementele organisatie CIPCRE de aandacht voor het milieu in de samenleving te verankeren.
ICCO/Kerk in Actie heeft met programmamanager (en themaredacteur) Gert de Gans de totstandkoming van dit nummer over het klimaat op essentiële wijze ondersteund. Omdat we hopen dat dit nummer door parochies en gemeenten gebruikt zal worden in de aanloop naar 'Kopenhagen', zijn op pagina 49 gespreksvragen opgenomen.
In het colofon vindt u nieuwe namen. Wij danken Hanneke Arts-Honselaar, Veerle Borremans, Jaap Hansum en Wout van Laar voor hun inzet, en we verwelkomen Wilbert van Saane en Johan Visser.

— Dineke Spee, redactievoorzitter

Duurzame energie als motor van ontwikkeling

Waterkrachtcentrale in Noordwest-India

De toegang tot energie was al langer een wens van de dorpsbewoners. Over een paar zaken waren de mensen het eens. De energie moest duurzaam, goedkoop en betrouwbaar zijn, door hen zelf te onderhouden. Resultaat: een kleine waterkrachtcentrale.

Het water stroomt met flinke kracht naar beneden door een buis die op een helling van een heuvel is ingegraven. Vol verwachting kijken een groep inwoners van het dorp Bordhamamidy en enkele stafleden van het Laya Resource Centre naar de lokale ingenieur, die probeert de turbine aan de gang te krijgen. Die moet op basis van waterkracht elektriciteit produceren. Uiteindelijk springt er een lamp aan. Het systeem werkt. Vanaf dat moment kan de kleine waterkrachtcentrale elektriciteit gaan leveren aan zeventien huishoudens in het dorp. Voor verlichting en het dorsen van de rijst. Een bijdrage aan duurzame ontwikkeling in een afgelegen streek.

Mensen op weg helpen, maar wel op basis van hun eigen ideeën en inzet

Riviertjes

De kleine waterkrachtcentrale is zorgvuldig ontwikkeld door Laya in samenwerking met de lokale bevolking. De toegang tot energie was al langer een wens van de dorpsbewoners. Voor verlichting in de avond was men tot dan toe aangewezen op petroleumlampen. Die walmen en stinken. Bovendien verschaffen ze de kinderen onvoldoende licht om huiswerk bij te maken. Elektriciteit stimuleert ook lokaal ondernemerschap.

Over een paar zaken waren de mensen het eens. De energie moest duurzaam, goedkoop en betrouwbaar zijn. Men wilde geen ingewikkelde techniek van buiten, die niet door hen zelf was te onderhouden.

Bordhamamidy ligt in Andhra Pradesh in West-India. Het gebied is heuvelachtig en wordt doorsneden door talloze riviertjes. Die bleken het ei van Columbus: een bron van waterkracht. Lang geleden had de bevolking al een irrigatiekanaal gegraven. Dat was stroomopwaarts afgetakt van een kleine waterloop die zich een weg baant door het heuvelachtige landschap. Een deel van het water leidt men nu naar een tank naast

het irrigatiekanaal. Van daaruit wordt de turbine aangedreven. Het water loopt vervolgens naar de akkers voor bevloeiing van de rijst. Het systeem is eenvoudig en betrouwbaar, door de lokale bevolking zelf te onderhouden. Het is een voorbeeld van een project dat past bij de visie van Laya: mensen op weg helpen om hun levensomstandigheden te verbeteren, maar wel op basis van hun eigen ideeën en inzet.

Ritme

Het Laya Resource Centre werd opgericht door dr. Nafisa Goga D'Souza, een krachtige, kleine vrouw van ver in de vijftig. Meer dan twintig jaar geleden gaven zij en haar man Dominic hun baan aan een universiteit in de grote stad op om te gaan werken onder de tribale bevolking op het platteland. Al jaren zetten zij zich nu in voor de behartiging van de rechten van de Adivasis, een van de tribale groepen aan de onderkant van de samenleving. Wederzijds respect en eigen kracht vormen de uitgangspunten van de ondertussen talrijke programma's die zij uitvoeren. Een daarvan is de toegang tot energie. Nafisa is directeur van Laya. Ze geeft leiding aan zo'n dertig stafleden. Dominic D'Souza is adjunct-directeur. Gelijkheid van man en vrouw is een vanzelfsprekendheid binnen de organisatie. 'Laya' betekent ritme. Het staat symbool voor de menselijke maat en de plaats van de mens in het bredere verband van natuur en schepping.

Wind, zon en waterkracht

Voor India is de productie van kooldioxide niet het eerste of grootste probleem. Dat is vermindering van de armoede. Het land produceert veel minder CO_2 dan de Verenigde Staten of China en heeft per hoofd van de bevolking zelfs een uitstoot die tot de laagste in de wereld behoort.
De stafleden van Laya geloven niet in energievoorziening op basis van fossiele brand-

stoffen. De verbranding daarvan leidt tot uitstoot van CO_2, het belangrijkste broeikasgas, en daarmee tot opwarming van de atmosfeer. En daarom streeft Laya naar de introductie van duurzame energie op basis van wind, zon en waterkracht. Die vormen kunnen lokaal worden opgewekt. Daarmee maakt men zich onafhankelijk van een gecentraliseerd systeem waarin de elektriciteit over grote afstanden wordt aangevoerd. Een gecentraliseerd model is wel wat de overheid van India stimuleert. En hoogspanningsmasten doorkruisen ook het gebied waarbinnen Laya werkt. Heel vaak is er echter geen elektriciteit. Bij een tekort wordt het platteland immers als eerste afgesloten. Het model biedt geen oplossing voor de bevolking in afgelegen gebieden, waarvoor de toegang tot energie wel een basisbehoefte is.

Houtovens

Nog een project waaraan Laya werkt, zijn verbeterde ovens die minder rook produceren en minder hout verbruiken. De bevolking op het platteland van India is sterk afhankelijk van brandhout en koeienmest voor hun huishoudelijke energievoorziening. Vrouwen koken hun eten op open vuren of in eenvoudige ovens. Ook water wordt zo verhit. Dat is niet erg efficiënt. Veel warmte gaat verloren. Bovendien gaat het verbrandingsproces gepaard met aanzienlijke rookontwikkeling. Die rook bevat veel roetdeeltjes en gassen. Die zijn schadelijk voor de gezondheid van – vooral – vrouwen en kinderen. Ze hebben veel last van infecties aan ogen en luchtwegen, die tot de belangrijkste oorzaken van opname in Indiase ziekenhuizen behoren. Veelzeggend is de titel van het rapport dat daarover verscheen: 'Rook, de eerste doodsoorzaak in het huishouden'.

Grote mislukking

Al meer dan twintig jaar geleden begon de Indiase overheid daarom met een programma om verbeterde ovens te introduceren. Miljoenen zijn er 'aan de vrouw gebracht'. De overheid nam het initiatief omdat zij zich bewust werd van de ontbossing op grote schaal. Die werd toegeschreven aan het kappen van de bomen door de armsten voor hout om op te koken. Ten onrechte, naar later bleek. De ontbossing had een heel andere achtergrond.
Overheidsbeambten gingen op stap om de vrouwen te instrueren. Maar het programma werd een grote mislukking. De verbeterde ovens zagen er goed uit, maar werden niet gebruikt. Bij het ontwerp had niemand naar de mening van de vrouwen gevraagd, hoe zij kookten, wat zij daarbij gebruikten

De ontbossing werd ten onrechte toegeschreven aan het kappen van de bomen door de armsten voor hout om op te koken

en waarom zij dat op die manier deden. Bovendien had niemand de vrouwen de wetten van de thermodynamica uitgelegd, zodat zij konden begrijpen hoe de verbeterde ovens werkten en waarom ze op die manier waren geconstrueerd. Een op kantoor ontworpen programma en een zorgvuldig

in het laboratorium getest prototype gingen in rook op. Laya doet het nu anders.

Aangepast

De Nederlandse ontwikkelingsorganisaties ICCO/Kerk in Actie en Cordaid financieren specifieke programma's van Laya. FairClimate, het klimaatprogramma van ICCO/Kerk in Actie, financierde in 2007 een haalbaarheidsstudie naar de mogelijkheden van zonne-energie, kleinschalige waterkracht en verbeterde ovens in de deelstaat Andrah Pradesh. Het onderzoek leverde veel informatie op. Vooral over de redenen waarom mensen een vernieuwing wel of niet accepteren. Mensen noemden wel twintig redenen waarom de ene verbeterde houtoven beter was dan de andere. Op basis daarvan werden de ovens aangepast aan de wensen van de lokale bevolking. De studie is afgerond, en de komende jaren zal Laya het programma opschalen. Ook Cordaid steunt deze organisatie. Laya onderzoekt op basis daarvan de mogelijkheid van het gebruik van biobrandstoffen voor lokale energievoorziening.

De kleine waterkrachtcentrales, zonnepanelen en houtovens brengen licht en schone lucht in de huizen van de Adivasis

Indiaas Netwerk

De kleine waterkrachtcentrales, de zonnepanelen en de verbeterde houtovens brengen licht en schone lucht in de huizen van de Adivasis. Dat is een hele verbetering in hun bestaan. Maar het probleem van klimaatverandering en het belang van duurzame energie zijn veel breder. Daarom timmert de staf van Laya ook nationaal en internationaal aan de weg, om te proberen het klimaatbeleid van overheden te beïnvloeden ten gunste van de mensen aan de onderkant van de wereldsamenleving.
Laya stond aan de wieg van het Indiase Netwerk voor Ethiek en Klimaatverandering (INECC). Veel niet-gouvernementele organisaties zijn daarvan lid, en samen bundelen ze hun krachten. In 2009 besteedt het netwerk veel aandacht aan het beleid van India op het gebied van duurzame energie en klimaat. De overheid heeft daarover een nota uitgebracht. INECC vindt dat de notitie een veel te grote rol toebedeelt aan het gebruik van fossiele brandstoffen. Tal van nieuwe kolencentrales staan op stapel om de energiehonger van India te stillen. INECC organiseert hoorzittingen en conferenties om het belang van duurzame energiemogelijkheden onder de aandacht van beleidsbepalers te brengen.
Ook het hoge energieverbruik door de elite in India wordt door het netwerk aangekaart. Dat moet omlaag om een voorbeeld te stellen aan de rest van de bevolking, die ook mee wil in de vaart der volkeren. Over één zaak zijn de lidorganisaties van INECC het echter wel eens. India mag geen verplichtingen accepteren in het kader van de internationale klimaatonderhandelingen. De gemiddelde CO_2-uitstoot per hoofd van de bevolking is nog steeds erg laag, en de uitbanning van de armoede blijft de eerste prioriteit.

Eigen geluid

Directeur Nafisa Goga D'Souza van Laya is ook lid van de klimaatwerkgroep van de Wereldraad van Kerken. Ik ontmoette haar vaak op internationale klimaatconferenties. In november 2007 waren we op zo'n conferentie in Nairobi. De Wereldraad volgt dit soort bijeenkomsten op de voet. Ze laten

Voor het eerst in de geschiedenis hebben rijke en arme landen elkaar nodig om een vraagstuk op te lossen

een eigen geluid horen vanuit het belang van ontwikkelingslanden en de heelheid van de schepping.
In Nairobi stond onder meer het zogenoemde Clean Development Mechanism (CDM) ter discussie. Dat is een onderdeel van het Kyoto-protocol, de internationale afspraken om te komen tot vermindering van de uitstoot van CO_2. CDM geeft industrielanden de mogelijkheid een deel van hun uitstoot in ontwikkelingslanden te realiseren. Dat is veel goedkoper dan een extra stap te zetten in eigen land. Efficiëntie is het toverwoord, maar CDM kan ook worden opgevat als afkoopgedrag. Overheden en bedrijven kopen goedkope CO_2-rechten in ontwikkelingslanden zonder zelf voldoende reductieinspanningen te plegen. Zo zou het niet moeten zijn.

Hele klus

Nafisa en ik schreven in Nairobi een notitie over CDM voor de Wereldraad. Over de manier waarop het ook anders zou kunnen. Want CDM biedt mogelijkheden voor niet-gouvernementele organisaties om projecten uit te voeren die CO_2-rechten opleveren. De kleine waterkrachtcentrales, de zonnepanelen en de verbeterde houtovens van Laya dragen bij aan ontwikkeling. Maar ze verminderen ook de CO_2-uitstoot, omdat ze een niet-duurzame energiebron vervangen. De organisaties die deze projecten realiseren, kunnen deze rechten verkopen. Veel partnerorganisaties van FairClimate in India zijn daarmee bezig. Ze krijgen daardoor extra fondsen, naast het hulpgeld, om nieuwe ontwikkelingsprojecten op te zetten.
Maar de procedures om CDM-projecten op te zetten zijn lang en ingewikkeld. Die zouden veel eenvoudiger moeten worden voor niet-gouvernementele organisaties als Laya. Op die manier zou het CDM ten goede kunnen komen aan zowel de rijke als de arme landen. Het levert de industrielanden tijd op om de eigen CO_2-uitstoot te verminderen, want dat is een hele klus. Het biedt arme landen de mogelijkheid zich duurzaam te ontwikkelen. Daarmee wordt de klimaatcrisis in heel haar omvang duidelijk: voor het eerst in de geschiedenis hebben rijke en arme landen elkaar nodig om een vraagstuk op te lossen. Het Laya Resource Centre draagt daaraan zijn steentje bij.

— Gert de Gans is programmaspecialist klimaat en duurzame ontwikkeling bij ICCO/Kerk in Actie.

Een groen Afrika

Religie in een mediacultuur

Het klimaatvraagstuk brengt de schepping in gevaar. Reden waarom christenen zich ermee moeten bezighouden. In het onderstaande artikel onderzoekt Jean-Blaise Kenmogne de relatie tussen religie en klimaatverandering. Kenmogne is directeur van de christelijke milieubeweging Cercle International pour la Promotion de la Création (CIPCRE) in Kameroen. CIPCRE is een partner in het FairClimate programma van ICCO en Kerk in Actie.

Vreemde ogen

In Afrika wordt het vraagstuk van klimaatverandering vaak door de ogen van de westerse media bekeken. De grote internationale discussies en de bezorgdheid van de rijke landen over de staat waarin de planeet Aarde zich op dit moment bevindt, zijn daarbij beeldbepalend. Het is alsof Afrika zich van het drama van de klimaatverandering bewust wordt via westerse initiatieven als de activiteiten rondom de film van de vroegere Amerikaanse vicepresident Al Gore over de aantasting van ecologische systemen of die van het Franse initiatief Grenelle de l'Environment[1]. Zelfs in de loop van die campagnes is de algemene indruk in Afrika dat de problemen waarover de regeringen van industrielanden zich zo veel zorgen maken, op ons continent maar passief moeten worden afgewacht, en dat de rijke landen ons maar moeten vertellen wat we moeten doen.

Tegen deze achtergrond zet CIPCRE zich in voor bewustwording dat het probleem van de klimaatverandering ook een Afrikaans probleem is, waarover Afrika zelf het nodige te zeggen heeft en waarvoor het continent zelf verantwoordelijkheid draagt. In Afrika zelf moet worden nagedacht over de

De Cercle International pour la Promotion de la Création is een internationale christelijke organisatie. Het begin is te vinden in Kameroen, in de jaren negentig van de vorige eeuw. Doel van de organisatie is de ontwikkeling van ecologische bewustwording in de breedste zin van het woord. CIPCRE verbindt de Afrikaanse ethiek van levensvreugde en vitaliteit met de evangelische ethiek van een rechtvaardig en gelijkwaardig leven van overvloed voor iedereen. Op deze wijze is de boodschap van Christus vruchtbaar voor de Afrikaanse cultuur. Men ondersteunt lokale initiatieven, maar richt zich ook nadrukkelijk tot de landelijke overheid. Er zijn twee nationale kantoren – in Kameroen en in Benin – met ongeveer veertig medewerkers.

manier waarop wij moeten omgaan met het milieu. Kortom, een Afrikaans perspectief op de ingrijpende klimaatveranderingen en de gevolgen daarvan. Het gaat om effecten die iedereen kan waarnemen, zoals de opwarming van de atmosfeer, de vervuiling van onze leefruimte en de verandering van de seizoenen. Onze boeren en boerinnen

In Afrika zelf moet worden nagedacht over de manier waarop wij moeten omgaan met het milieu

zijn, als gevolg van de klimaatverandering, niet meer in staat bij de akkerbouw, de veehouderij en het alledaagse bestaan te reageren op een manier die recht doet aan de natuur.

Voorlichting en technologie

Het werk van CIPCRE bestaat aan de ene kant uit het verstrekken van informatie, onderwijs en voorlichting over de klimaatverandering. Maar het is, aan de andere kant, ook een stimulans om schone technologieën te gaan gebruiken. In wezen gaat het om de uitwerking van een spirituele dimensie van onze wijze van omgaan met de schepping.

Als het gaat om informatieverstrekking en onderwijs, zetten we vooral in op het ontwikkelen van een gevoel van lokale verantwoordelijkheid *en* een antenne voor een nieuw mondiaal bewustzijn om de ogen te openen voor de urgentie van het klimaatvraagstuk. Of het nu gaat om het probleem van het versterkte broeikaseffect, over de bezorgdheid om het gebruik van chemische middelen of om de vervuiling van het milieu door industrieën, wij willen onze legitieme verontwaardiging daarover uiten. Ook willen we anderen ertoe aansporen na te gaan in hoeverre zij inzicht hebben in de gevaren die ons bedreigen en een beroep te doen op de eigen mogelijkheden van mensen om milieuvriendelijk te leven. Het doel is in wezen mensen een mondiale ecologische visie op de samenleving bij te brengen. Bovendien gaat het om het integreren van het vraagstuk van de klimaatverandering in onze visie op de wereld en in het gedrag van iedere dag. Het onderwijs in mondiale ecologische vraagstukken op het platteland, in steden, op scholen en in sociale bewegingen is kenmerkend voor de dynamiek van CIPCRE, als organisatie die zich richt op ecologie en duurzame ontwikkeling.

Deelprobleem

Het hart van ons beleid is het ondernemen van actie. Die actie zal illusoir blijken als de klimaatverandering niet wordt opgenomen in het bredere kader van het milieuvraagstuk als geheel. Vandaag vraagt dit probleem om een ethiek van het totale leven, zowel op het niveau van het individuele gedrag als op dat van het leven van de wereldsamenleving als geheel. Een ethiek van omkeer en van mentale heroriëntatie op een aantal gebieden, waar het gaat om onze houding in het gebruik van natuurlijke maar eindige energie, onze houding ten aanzien van de economische crisis die is veroorzaakt door onze huidige levensstijl,

onze houding ten aanzien van de proliferatie van massavernietigingswapens en onze houding ten aanzien van de klimaatcrisis, die een van de meest bedreigende problemen vormt voor het voortbestaan en de toekomst van de mensheid.

Voorlichting en educatie vormen de basis van het werk van CIPCRE. Dat zal in de toekomst zo blijven. Voorlichting en educatie zijn noodzakelijk om regeringen en overheidsstructuren te kunnen beïnvloeden zodat ze gaan aansluiten bij andere projecten om de wereldwijde klimaatverandering aan te pakken. Voorlichting en educatie zijn noodzakelijk voor de start van noodzakelijke initiatieven om de uitstoot van kooldioxide in de atmosfeer te beperken. Voorlichting en educatie zijn noodzakelijk om te komen tot een alomvattend beleid ten aanzien van de bescherming van de Afrikaanse bossen. Een brede campagne om te komen tot herbebossing is uiterst urgent. Daarom is lobbyen en pleiten een integraal onderdeel van ons werk binnen CIPCRE. We bieden mensen niet alleen trainingen op dit gebied aan, maar we voeren ook een eigen beleid uit tegenover de overheid.

In de strijd tegen de klimaatverandering zet

Een brede campagne om te komen tot herbebossing is uiterst urgent

CIPCRE verbeterde en aangepaste technieken en technologieën in, zoals verbeterde houtovens, composteren en meer koolstof in vegetatie en bodem.
Door het gebruik van verbeterde houtovens gaat het koken niet alleen sneller, maar er wordt ook minder brandhout gebruikt. Dat is van belang met het oog op de bescher-

ming van de bossen. Zowel op het platteland als in stedelijke gebieden worden mensen ertoe aangemoedigd gebruik te maken van verbeterde houtovens.
Door het bevorderen van composteren vindt een veel beter beheer plaats van organisch huishoudelijk afval en van stortplaatsen. Het leidt tot vermindering van de uitstoot van broeikasgassen, inclusief methaan.
De toename van meer koolstof in vegetatie en bodem gebeurt door het combineren van de aanplant van bomen met akkerbouw (de zogenoemde boslandbouw), de bebossing van marginale gebieden en de aanplant van heggen om huizen.

Last but not least: het uitwisselen van informatie, het geven van voorlichting, de educatie en de belangenbehartiging hebben een diepe spirituele dimensie in CIPCRE. Deze dimensie is te omschrijven als de gelovige verantwoordelijkheid bij de inzet voor een beter milieu en de zorg om klimaatverandering. Vanuit het geloof gezien

Vanuit het geloof gezien is het noodzakelijk dat mensen verantwoordelijkheid nemen

is het noodzakelijk dat mensen verantwoordelijkheid nemen voor de kwaliteit van het menselijk leven en voor de leefomgeving, omdat het een taak is die ons door God gegeven is. Het probleem hierbij is dat alle kerken en geloofsgemeenschappen ervan overtuigd moeten zijn dat haast geboden is. Want het gaat om de toekomst van God.

Daarbij gaat het om geluk, en niet om droefheid, om voorspoed, en niet om lijden, om ontwikkeling vol bloei, en niet om onderontwikkeling en een wereldwijde rampspoed.

— Jean-Blaise Kenmogne is oprichter en algemeen directeur van CIPCRE, Kameroen (*www.cipcre.org*).

— Uit het Frans vertaald door Gerjo de Gans

Noot

1 De Grenelle de l'Environnement is een Franse beweging waarin regering, plaatselijke overheden, bedrijfsleven en de non-profitsector samenwerken op het gebied van het milieu. De naam Grenelle komt van de eerste conferentie die al deze spelers verenigde, in mei 1968, in de Rue de Grenelle in Parijs. President Sarkozy belegde in de zomer van 2007 een conferentie van de Grenelle waarop talrijke belangrijke milieuvraagstukken aan de orde kwamen. Zie ook *www.legrenelle-environnement.fr*.

Oprekken

Een tijd geleden luisterde ik naar een Amerikaanse predikant – laat ik hem Bob noemen – die probeerde een groepje naar de stad geëmigreerde hoogland-indianen zover te krijgen dat ze de Amerikaanse overheid zouden aanklagen wegens het smelten van de Andes. Bob sprak hard en kritisch. Het handjevol aanwezige Aymara's was stil en zweeg, op een enkeling na die zo nu en dan een antiwesterse strijdkreet produceerde.

Er ging een uur voorbij. Nu ontstonden er grote zweetplekken in het ietwat strakzittende hemd van Bob. Ik vond het hele gebeuren prachtig en nobel, maar voelde me er ook ongemakkelijk bij. Bob zat er duidelijk warmpjes bij. Het nauwsluitende overhemd verried een cultuur waarin alles tot het uiterste gerekt wordt, niet in de laatste plaats de consumptie van icecream *en* soda.

Anders dan bij Bob is er binnen mijn theologische vorming niet altijd evenveel aandacht geweest voor vragen op het vlak van de ecologie. Misschien voelden kerk en theologie zich verlegen met dit vraagstuk. Het ging om het sociaaleconomische. Daarvoor maakten we ons hard. Toch spreekt de Bijbel over de wijze waarop we rentmeester van de schepping moeten zijn. Maar toen ik naar Bob keek, kwam de vraag bij me op of dat ons geen overheersers van de natuur heeft gemaakt. Al zijn goede intenties daargelaten vond ik hem zo paniekerig. Come on, *overheden aanklagen? Heeft niet juist dit denken geleid tot vervuiling en uitputting van bronnen?*
Wat begrepen die stilzwijgende indianen van al dit activisme? Zij rekken niet alles tot het uiterste op, halen niet het maximale uit hun land en positioneren zich niet tegenover de natuur. Zij leven veel meer vanuit ontzag voor, en vertrouwen in hun aarde en land. Dwingen wij hen op deze manier niet hun omgeving als zuiver instrumenteel te gaan zien?

Ik heb Herman Wijffels het project van de twintigste eeuw laatst horen definiëren als welvaart maken en op basis daarvan emancipatie teweegbrengen. Emancipatie is volgens hem dat je je als mens bewuster bent van je positie ten opzichte van je omgeving. Misschien, bedacht ik toen ik naar die indianen keek, wordt het tijd om hen ons maar eens te laten vertellen wat goed leven is.

— Hilde Abma werkt bij Solidaridad. Ze woonde een halfjaar in Bolivia, waar ze onderzoek deed naar de invloed van migratie op de religieuze identiteit van inheemse vrouwen.

Afwegingen van een klimaat-ambassadeur

'Door mijn bezoek aan Brazilië als klimaatambassadeur van Fair-Climate ben ik me bewust geworden van de vele voors en tegens die met het onderwerp duurzame ontwikkeling te maken hebben', zegt Anne-Meta Gerritsen. Zij is één van degenen die op verzoek van ICCO/Kerk in Actie in 2008 naar Latijns-Amerika reisden om de gevolgen van de klimaatverandering met eigen ogen te aanschouwen.

Anne-Meta Gerritsen meldde zich in 2008 aan als klimaatambassadeur bij Fair-Climate, een project van ICCO/Kerk in Actie dat de klimaatverandering onder de aandacht brengt. De aarde warmt op, en dat heeft rampzalige gevolgen, vooral voor mensen in ontwikkelingslanden.
Anne-Meta (1987) was eerder naar Bangladesh geweest via het jongerenprogramma van de Protestantse Kerk in Nederland. Ze studeert theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Mondiale ontwikkelingen hebben haar belangstelling, maar het klimaatprobleem was nieuw voor haar.
In februari van het vorig jaar meldde ze zich aan. Ze schreef een motivatie, werd uitgenodigd voor een gesprek en werd samen met zeven andere jongeren uitgekozen als klimaatambassadeur. Haar groepsgenoten hadden allemaal een verschillende achtergrond: er was bijvoorbeeld iemand die watermanagement studeerde, een student milieuwetenschappen en een student communicatie.
De bedoeling is dat met deze diverse groep een reis optimaal benut wordt. De verschillende expertises vullen elkaar aan, waardoor de deelnemers een beter beeld krijgen van het complexe probleem van de klimaatverandering. Op de plaats van bestemming konden de verschillende vakbroeders en -zusters ook contact leggen met vakgenoten in Brazilië zelf. Anne-Meta lette, met haar theologische bagage, speciaal op het thema van de persoonlijke verantwoordelijkheid die iedere mens heeft.

Masterclass

De klimaatambassadeurs van 2008 reisden na een intensieve voorbereiding naar het regenwoud in Brazilië. Het contract voor hun inzet werd getekend op het strand in Noordwijk, in aanwezigheid van minister voor Ontwikkelingssamenwerking Bert

Koenders, een bewijs van het belang dat de regering aan het onderwerp hecht. Koenders gaf de deelnemers trouwens meteen een masterclass ontwikkelingssamenwerking.
De klimaatambassadeurs hadden toegezegd zich na terugkomst in Nederland beschikbaar te stellen voor voorlichting over de klimaatverandering. Anne-Meta heeft inmiddels op vele thema-avonden over dit onderwerp verteld.
Nu ze een halfjaar terug is, kijkt ze met veel plezier op de reis terug. Die ervaring was echt nodig om haar verhaal te ondersteunen en om zelf goed in de materie te kunnen duiken.

Gemengde gevoelens

En toch zijn er nu ook weleens gemengde gevoelens. Dan gaat het over de wetenschap dat de klimaatconferenties over het algemeen veel tijd en geld kosten, en iedere keer weer weinig resultaat opleveren. Is het nodig de wereld over te reizen, met een vervuilend vliegtuig? Kun je niet volstaan met literatuur, kranten lezen, googlen en je in Nederland in het onderwerp verdiepen?
Aan de andere kant: juist het feit dat ze er zelf geweest is, het met eigen ogen heeft gezien, er foto's van heeft, maakt dat haar ervaringen op themabijeenkomsten overtuigender overkomen. Ze krijgt de meeste reacties op haar persoonlijk gekleurde verhaal.
Wat kan een groep van acht mensen bereiken na terugkeer in Nederland? Is dat niet een veel te kleine groep, en verdwijnen hun ervaringen niet in de oceaan van andere ellendige berichten? Maar ook: als je niet ergens begint, gebeurt er nooit iets. En de keuze voor het 'zenden' van jonge studenten is bewust: zij zullen hopelijk nog jaren kunnen 'getuigen' van wat ze hebben meegemaakt.

Vraagtekens

Anne-Meta vraagt zich af of ze naar Kopenhagen zal gaan, waar in december de klimaatconferentie wordt gehouden. Nog afgezien van de vraag of ze wordt afgevaardigd, zet ze ook vraagtekens bij de zin van dergelijke internationale conferenties met veel hoge pieten. Bovendien krijgen sommige landen die rechtstreeks te maken hebben met de gevolgen van de beslissingen, zoals Brazilië, niet altijd voldoende mogelijkheid tot inspraak.
Is het niet een rondreizend circus dat aandacht trekt terwijl de beslissingen elders worden genomen, en de goede voornemens het weer onmiddellijk afleggen tegen de economische belangen? Is dat een dergelijke ontmoeting – met het vliegen en het verblijf, ook al doe je het zo sober mogelijk – waard? Aan de andere kant: juist door dat hele circus blijft het probleem wereldwijd op de agenda. Voors en tegens: genoeg stof voor een debat.

Ontbossing

Terug naar Brazilië. Op een geografische kaart van het deelgebied dat Anne-Meta en haar tochtgenoten hebben bezocht, is te zien hoe groot het gebied is dat al ontbost is. De feiten over de ontbossing liegen er niet om: de laatste drie jaar is een gebied van bijna zeven miljoen hectare bos verloren gegaan. Dat zijn achttien voetbalvelden per minuut (bron: Greenpeace). Maar het blijven droge cijfers totdat je het zelf gezien hebt.
Anne-Meta vertelt dat ze op een nacht over een weg reden waarlangs een stuk bos werd platgebrand na het kappen. 'Je weet dat het op die manier gebeurt: eerst kappen, dan branden. Maar wanneer je erlangs rijdt, voel je je ontzettend machteloos. Dit is zo definitief. Bovendien weet je dat het illegaal is. Dat maakt het extra ongemakkelijk wanneer je het ziet gebeuren. Je moet doen alsof je het niet ziet.' De ontbossing gebeurt voornamelijk ten behoeve van de veehouderij. Op het kale land wordt vervolgens vaak soja verbouwd. Tachtig procent van de ontbossing geschiedt om plaats te maken voor veehouderij.

Een goed leven

'Het bos is het leefterrein van de indianen. Ze worden weggejaagd en worden verplicht in een klein reservaat te gaan wonen. Ook

Van 7 tot 18 december 2009 vindt in Kopenhagen de internationale klimaattop plaats. Doel is het tekenen van een nieuw klimaatverdrag door de leden van de Verenigde Naties. Vooral de toekomst van mensen in ontwikkelingslanden staat op het spel.
FairClimate is een project van ICCO/Kerk in Actie om de klimaatverandering onder de aandacht te brengen. Dat het klimaat verandert, weet iedereen. Maar wat doen we eraan? Met de campagne Countdown to Copenhagen wil FairClimate bereiken dat politici beloven dat ze zich hardmaken voor een rechtvaardig en effectief klimaatverdrag. Maar niet alleen de overheden moeten op hun gedrag worden aangesproken. Ook wijzelf kunnen bijdragen, bijvoorbeeld door onze handtekening te zetten op *www.klimaatbelofte.nl*. Zie ook *www.fairclimate.nl*.

zij willen, net als wij, dat hun kinderen het beter krijgen dan zijzelf. Maar zij zien alleen hun lotsverbetering op korte termijn en hebben geen belang bij de lange termijn en de wereldwijde belangen. Het gaat er hun om dat hun kinderen over tien jaar een goed leven hebben.
En geef hun eens ongelijk: de gevolgen van de overmatige levensstijl van het Westen, van Amerika en Europa, worden op hun bestaan verhaald. Waarom moeten zij boeten of inleveren voor iets wat men in het Westen niet bereid is te veranderen? Als het Westen zich matigt in consumptie, is er minder vlees nodig en hoeft er minder ontbost te worden. Maar tegelijkertijd geldt: ze verdienen ook flink aan deze ontbossing. Het is een patstelling, waarin men elkaars gevangene is. En alternatieve bedrijven opzetten, bijvoorbeeld condooms maken van de rubber van de rubberbomen, is ook niet iets wat je van de ene op de ander dag kunt realiseren.'
Hetzelfde geldt voor de vleesproductie. Nederlanders consumeren veel vlees. Veel vleesproducten komen uit Brazilië, en er is enorm veel energie nodig om de koeien te voederen en de vleesindustrie te laten draaien. Maar als wij stoppen met vlees eten, worden zij brodeloos. Ook hier: genoeg stof voor een debat.

Lokaal eten

De klimaatverandering heeft gevolgen op grote en op kleine schaal. Op kleine schaal: de directe leefomgeving van de indianen wordt erdoor getroffen, doordat zij bijvoorbeeld niet meer met de hand met een speer kunnen vissen; het water is te troebel geworden. Rivieren drogen uit. Op middelgrote schaal: de nationale gevolgen voor Brazilië op industrieel gebied. Het land leunt economisch zwaar op de opbrengsten van de bossen. Op wereldschaal: de gevolgen voor het klimaat.
Het is het klassieke verhaal van de vlinder van wie de vleugelslag uiteindelijk aan de andere kant van de aarde een overstroming veroorzaakt.
We belijden met de mond dat we één wereld zijn, maar ondertussen bepalen wij voor anderen dat *zij* iets aan het klimaat moeten doen, dat vooral door *onze* levensstijl verpest is.
Als het gaat om de keus tussen economie en ecologie, wie zal er dan winnen? Misschien toch de economie, maar dan met een ecologische *twist*. Anne-Meta noemt als voorbeeld het beleid van General Motors in de Verenigde Staten. Nu het bedrijf een doorstart moet maken, zal het meteen duurzamer gaan produceren. Hopelijk is dat een voorbeeld van een nieuwe win-win-situatie.
De reis naar Brazilië heeft haar bewuster gemaakt, ook op kleine schaal. Ze let op waar haar voedsel vandaan komt: zo min mogelijk ingevoerd vlees en groente en zo veel mogelijk lokaal eten, waardoor de belasting van het milieu door de uitstoot ten gevolge van transport minder is. Een simpele en effectieve manier van veranderen. Want 'je laat overal voetsporen achter als je eet...'

— Dineke Spee maakt deel uit van de redactie van *TussenRuimte*.

Klimaatwetenschapper Sir John Houghton:

'Goed op de winkel passen'

Christelijk geloof en klimaatwetenschap zijn voor Sir John Houghton geen gescheiden werelden. 'Wetenschappelijke waarheid over klimaatverandering kan niet los worden gezien van Gods bedoeling met deze schepping.'

Als voormalig voorzitter (1988-2002) van de wetenschappelijke commissie van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) is Sir John Houghton een van 's werelds meest gezaghebbende wetenschappers op het gebied van klimaatverandering. Hij is ook een evangelisch christen. Christelijk geloof en klimaatwetenschap zijn voor John Houghton geen gescheiden werelden; de zondag en de rest van de week horen bij elkaar. Ik ontmoette hem enkele jaren geleden op een conferentie en sprak hem onlangs via de telefoon. Een portret van een man met een missie.

Uitdaging

Houghton is 77 jaar en heeft zich enkele jaren geleden teruggetrokken in de heuvels van Wales, na een lange carrière als hoogleraar in de natuurkunde aan de Universiteit van Oxford en als directeur van de Meteorologische Dienst (vergelijkbaar met ons KNMI) in het Verenigd Koninkrijk. In die periode werden hem tal van prijzen en elf eredoctoraten toegekend voor zijn wetenschappelijke werk en zijn inzet om klimaatverandering op de wetenschappelijke en politieke agenda te zetten. In 2007 ontving het IPCC samen met Al Gore de Nobelprijs voor de vrede. Die erkenning straalt in belangrijke mate af op Houghton, die heel lang het gezicht van het IPCC bepaalde. Zijn pensionering betekent allerminst dat hij nu in ruste is. Zijn wetenschappelijke werk gaat door, en hij bekleedt nog tal van functies. Niet in de laatste plaats besteedt hij aandacht aan de vraag welke uitdaging klimaatverandering betekent voor kerken en christenen.

In kaart brengen

Door zijn werk raakt Houghton als vanzelf betrokken bij het klimaatvraagstuk. 'Al in 1967 gaf ik in Oxford college over de rol van kooldioxide (CO_2) in de atmosfeer, puur als natuurkundig verschijnsel. In de jaren tachtig ontstond het besef dat dit doodnormale gas als een broeikas werkt en de warmte vasthoudt. We kwamen daarachter door de ontwikkeling van de ruimtevaart en de computer. Satellieten boden de moge-

Welke uitdaging betekent klimaatverandering voor kerken en christenen?

lijkheid om systematisch gegevens te verzamelen over de hoeveelheid CO_2 in de atmosfeer en de stijging van de temperatuur. De doorrekening daarvan via complexe modellen werd mogelijk door computers.'

Houghton werd de eerste voorzitter van de wetenschappelijke werkgroep van het IPCC, opgezet door de Verenigde Naties, om systematisch onderzoek te doen naar klimaatverandering. In die hoedanigheid coördineerde hij de pogingen – en moest hij omgaan met de ego's – van meer dan tweeduizend wetenschappers uit een groot aantal landen om eens in de vijf à zes jaar de literatuur over de opwarming van de atmosfeer systematisch in kaart te brengen. Dat heeft geleid tot een viertal gezaghebbende rapporten, waarvan het laatste in 2007 verscheen.
Er is intussen vrijwel geen wetenschapper die niet vindt dat klimaatverandering het grootste vraagstuk van de eenentwintigste eeuw is en dat de mens daarvoor in belangrijke mate verantwoordelijk is.

Gebeden

Het gesprek wordt persoonlijker wanneer ik Houghton vraag naar de relatie tussen zijn wetenschappelijke werk en zijn geloof. 'Binnen het IPCC hebben we gezocht naar wetenschappelijke waarheid over klimaatverandering, los van de politiek of van persoonlijke agenda's. Die wetenschap kan niet los worden gezien van Gods bedoeling met de schepping. Het was voor mij als voorzitter soms niet gemakkelijk dergelijke belangen buiten de deur te houden. Ik ben me ervan bewust geweest dat God me daarin heeft gesteund. En ik weet dat mensen voor mij en het hele proces hebben gebeden.'

De wetenschap kan niet los worden gezien van Gods bedoeling met de schepping

Rekenschap

Vanuit welke christelijke waarden houdt Houghton zich bezig met klimaatverande-

ring? 'Ik geloof dat we de opdracht hebben gekregen goede rentmeesters van de schepping te zijn. In Genesis wordt ons verteld dat we zijn geschapen naar Gods beeld, en dat de aarde en alles wat daarop woont, aan onze zorg is toevertrouwd. Een goede rentmeester legt periodiek rekenschap af aan zijn heer. Dat moeten wij ook doen. Omdat we nu beter dan voorheen begrijpen welke invloed onze stijl van leven op de atmosfeer heeft, zijn we in principe ook beter in staat goede rentmeesters te zijn. We weten wat ons te doen staat. We zijn ons echter ook maar al te zeer bewust van de sterke verleidingen waaraan we blootstaan, zowel persoonlijk als collectief, om de natuurlijke hulpbronnen te gebruiken om onze hebzucht te bevredigen. Er is, wat dat betreft, niets nieuws onder de zon. Het verhaal over de zondeval in Genesis 3 laat ons de tragische gevolgen zien wanneer we toegeven aan verleidingen. De gebroken relatie met God leidt ook tot gebroken relaties op ander vlak. Het klimaatvraagstuk is daarvan een goed voorbeeld. Wij, in het rijke Westen,

De rijke landen kunnen niet onder hun morele plicht uit

hebben al generaties lang geprofiteerd van overvloedige fossiele energie. Het beroep op ons rentmeesterschap heeft een extra lading doordat we ondertussen weten dat de negatieve gevolgen van klimaatverandering vooral ontwikkelingslanden treffen en de kloof tussen rijk en arm alleen maar versterken. De rijke landen kunnen niet onder hun morele plicht uit.'

Dit lijkt een somber verhaal, maar Houghton is toch optimistisch. 'Jezus zal terugkeren naar de aarde en deze voorgoed transformeren en heel maken. Het is onze taak intussen goed op de winkel te passen. Goed rentmeesterschap is een belangrijk onderdeel van onze vervulling als mens.'

Delen

'We moeten anders in het leven gaan staan als we voortgang willen boeken op het gebied van duurzaamheid', zegt Houghton. Dat geldt voor alle niveaus in de wereldsamenleving: individueel, nationaal en internationaal. Hij geeft twee voorbeelden.

In de eerste plaats is het van belang vast te stellen hoe we duurzaamheid kunnen meten en op welke wijze we dat in de boekhouding van landen opnemen. Op dit moment kijken we alleen naar economische prestaties, die we weergeven in de vorm van nationaal inkomen of bruto nationaal product. Milieu- en andere belangen worden daarin niet meegenomen. Er zijn ondertussen ook andere meetinstrumenten, zoals de index voor menselijke ontwikkeling of de ecologische voetafdruk. Die geven eigenlijk veel beter weer waar het in het leven om gaat.

Een tweede voorbeeld van een nieuwe houding die we moeten aannemen, heeft betrekking op 'delen'. Binnen onze gezinnen en gemeenschappen zijn we bereid te delen; op mondiaal niveau gebeurt dat veel minder. Uit statistieken blijkt dat op deze wereld de rijken rijker en de armen armer worden. Er vloeit bovendien nog steeds meer geld van de ontwikkelingslanden naar de

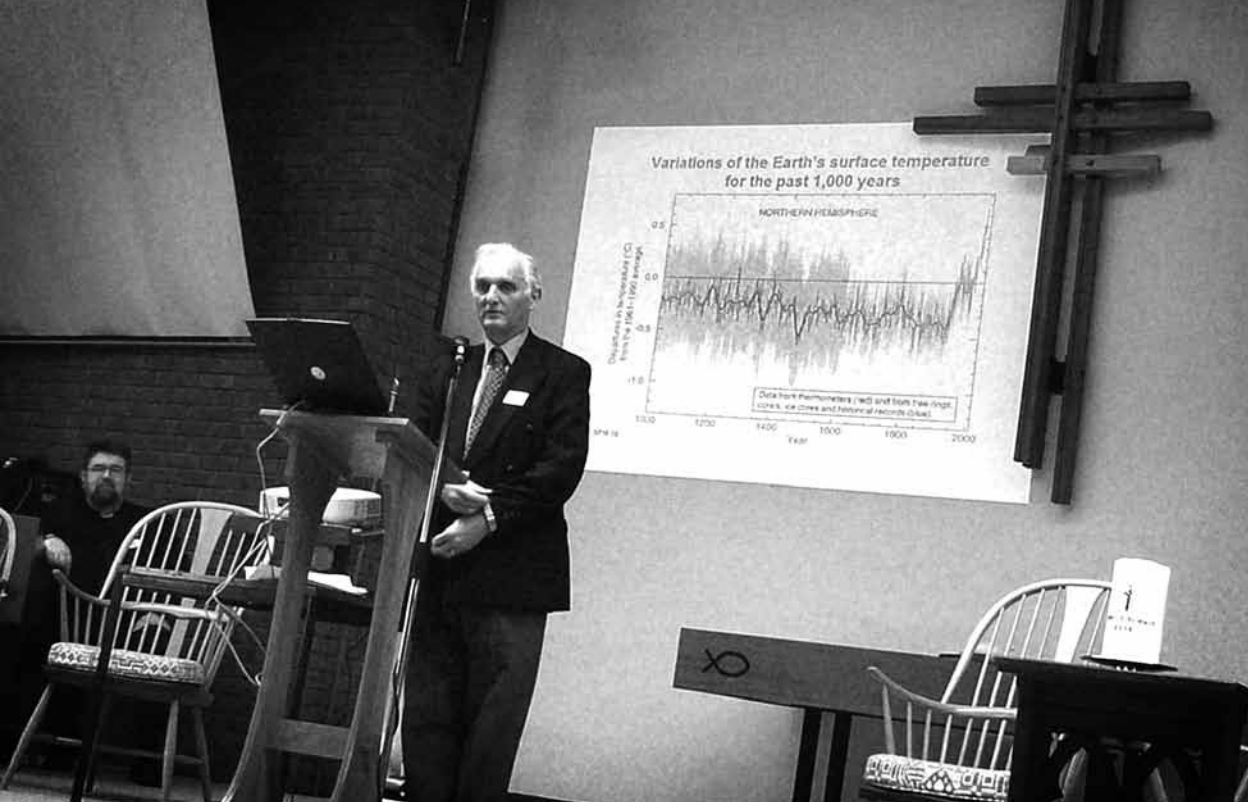

rijke landen dan andersom. Hulp of verruiming van de handelsmogelijkheden maakt dat niet goed. Dat is eigenlijk schandalig. Landen moeten leren op een veel grotere schaal met elkaar te delen. We spreken vaak over het 'gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid'. We bedoelen dan de atmosfeer, oceanen of Antarctica. Die moeten we als wereldbewoners met elkaar delen.
Een van de grootste uitdagingen waarvoor we als internationale gemeenschap staan, is de vraag hoe de uitstoot van CO_2 rechtvaardig tussen landen kan worden verdeeld. Er zijn grote verschillen in CO_2-uitstoot tussen de arme en de rijke landen. Een voorstel is dat de uitstootrechten eerlijk worden verdeeld onder alle wereldbewoners. En dat de rechten vervolgens kunnen worden verhandeld tussen landen. Een logisch en eigenlijk zeer rechtvaardig voorstel. Aantrekkelijk dus, maar is het ook haalbaar? Er zijn echter weinig alternatieven. Duurzaamheid wordt nooit een realiteit als we niet bereid zijn veel meer met elkaar te delen.

Teer punt

Wat moet er gebeuren? Houghton gelooft dat de mensheid grote catastrofen ten gevolge van de opwarming nog steeds kan voorkomen. 'We moeten dan de gemiddelde temperatuurstijging beneden de twee graden Celsius houden (nu 0,7 graad). Daarvoor hebben we nog zes tot zeven jaar de tijd. Uiterlijk in 2015 of 2016 dient de wereldwijde uitstoot te pieken en daarna snel en substantieel te dalen. Omstreeks 2050 moet de hoeveelheid CO_2 in de atmosfeer terug zijn op het niveau van 1990. Dat

Landen moeten leren op een veel grotere schaal met elkaar te delen

is een immense opgave, maar ik geloof dat het mogelijk is het tij te keren. We hebben er de technische en de financiële middelen voor. Nu nog de politieke wil.'
Houghton beseft dat we daarmee een teer punt raken. De rijke landen hebben in dit opzicht geen goede reputatie. Wat de vermindering van de CO_2-uitstoot betreft,

Ik geloof dat het mogelijk is het tij te keren; nu nog de politieke wil

komen de industrielanden hun verplichting vooralsnog niet na. Dat is eigenlijk schandalig. Op de vrije wereldmarkt heerst het recht van de sterkste; van morele principes is geen sprake. Later dit jaar moet er in Kopenhagen een nieuw klimaatakkoord worden gesloten, met substantiële doelstellingen. Als de wereldgemeenschap daarin niet slaagt, belanden we in zwaar weer.

Rundvlees

Maar het gevecht tegen de opwarming moet volgens Houghton op ieder niveau worden gevoerd. Als christenen hebben we opdracht zorgvuldig om te gaan met de schepping en duurzaam te leven. We hebben daartoe volop mogelijkheden. Er zijn inmiddels auto's die voor een deel elektrisch rijden en daardoor zuinig zijn (Houghton rijdt zelf een Toyota Prius – *redactie*).
Een heikel punt is ook de grote hoeveelheid rundvlees die we eten. Daarvoor kappen multinationale ondernemingen grote oppervlakten tropisch regenwoud. De verbranding van de bossen leidt tot hoge CO_2-productie. 'Het moet toch ook anders kunnen', zegt Houghton. 'Er zijn prima alternatieven, zoals varkensvlees en kip.'

Bergen verzetten

Houghton verwijst ten slotte naar een recent artikel van Matthew Power in *Time magazine*. Power bracht zijn jeugd door in Malawi. Na vijfenveertig jaar keerde hij, inmiddels overtuigd atheïst, terug naar dat land. Power volgde in Malawi het werk van een lokale seculiere hulporganisatie. Hij raakte onder de indruk van de inzet en de betrokkenheid van lokale stafleden die probeerden het leven van de mensen te verbeteren. Ze zijn christen, maar lopen daarmee niet te koop. Hun persoonlijke geloof en besef van hun opdracht in de wereld doet hen bergen verzetten. Dat bracht hem tot de uitspraak: 'Als atheïst geloof ik echt dat Afrika God nodig heeft.' Houghton gaat daarin nog een stap verder: 'De hele wereld heeft God nodig om de omslag naar duurzaamheid te realiseren.'

— Gert de Gans is programmaspecialist klimaat en duurzame ontwikkeling bij ICCO/Kerk in Actie.

Is het christelijk geloof slecht voor de natuur?

De hele wereld is 'voor onze ogen als een schoon boek'. We zijn geen baas over de tekst, want die hebben we niet zelf geschreven. Over autonomie en rentmeesterschap, schouwen en lofprijzing, kortom, over hemel en aarde.

1 Ongeïnteresseerdheid en macht

Men komt regelmatig de stelling tegen dat het christelijk geloof slecht is voor de natuur. Ecologie en christendom zouden twee werelden zijn die op z'n best niets met elkaar te maken hebben en op z'n slechtst botsen. Daarvoor zouden twee redenen aan te wijzen zijn.
Allereerst zouden christenen op de hemel gericht zijn, en niet geïnteresseerd in de aarde. Als het eeuwige heil maar veiliggesteld is, kan de rest ons niet schelen. Daarnaast worden vaak een paar teksten uit Genesis 1 aangehaald. In vers 28 staat dat God tot de mensen zegt: 'Vervult de aarde, onderwerpt haar, en hebt heerschappij over de vissen der zee, en over het gevogelte des hemels, en over al het gedierte dat over de aarde kruipt.' Twee verzen eerder wordt al gezegd dat dit Gods plan is. Daaruit wordt dan de conclusie getrokken dat de mens mag heersen over de andere levende wezens om daar naar believen mee te handelen. De natuur is materiaal voor de mens en zijn (in dit geval inderdaad *zijn*!) belangen. Uitbuiting en misbruik liggen dan voor de deur.

Uitbuiters

Nu is het ontegenzeggelijk waar dat er

Christenen zouden op de hemel gericht zijn, en niet geïnteresseerd in de aarde

christenen zijn die zo tegenover de aarde staan. Als ze al niet op deze manier schrijven of spreken, leven ze in ieder geval zo. Daartegenover kan men de laatste decennia ook horen dat de teksten uit Genesis een andere houding vragen: die van rentmeesterschap. Maar juist dat archaïsche woord geeft een verhouding aan waarin de mens

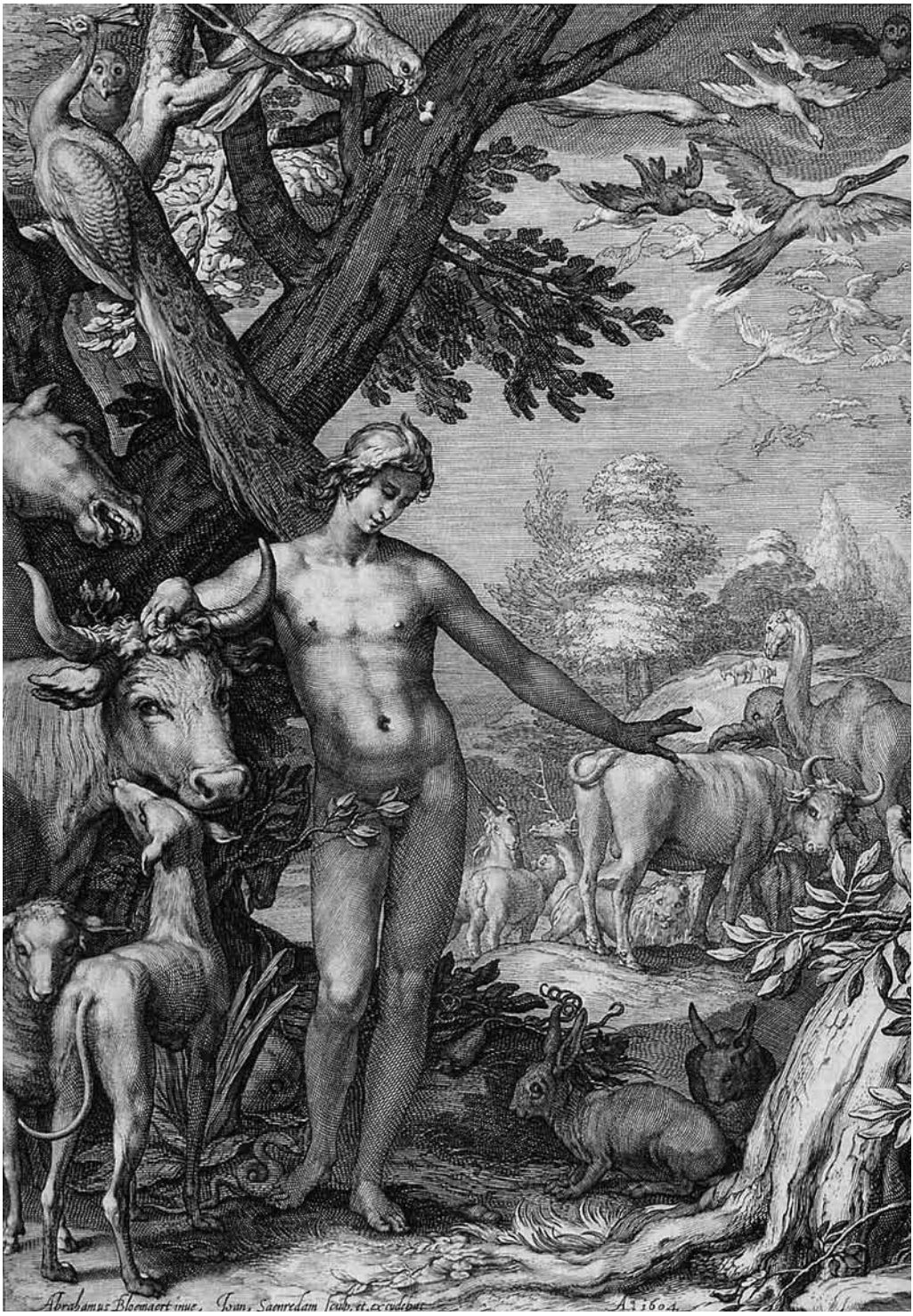
Abrahamus Bloemaert inue. Joan. Saenredam sculp. et excudit. A. 1604.

de baas is over de dieren en de planten. Rentmeesters kunnen ergere uitbuiters zijn dan de eigenlijke heer. Heel wat pachters hadden liever met de gravin zelf te doen dan met haar rentmeester. Ook rentmeesterschap staat in het teken van macht.

2 Wikken en wegen

Als we over dit onderwerp een theologisch oordeel willen vellen, moeten we goed nagaan waarom het gaat. Als christenen dieren mishandelen, de natuur verwoesten en alleen aan hun eigen belang denken, moeten we ons afvragen of dat overeenstemt met wat de bronnen van het christelijk geloof ons leren.
Er zijn christenen die moorden, en een predikant in de Verenigde Staten kon preken over de liefde die zichzelf niet zoekt met het oog op de militairen die vochten in Irak, waarbij beelden werden getoond van tanks die over loopgraven met Irakezen reden en soldaten die Irakezen uit hun huizen sleepten. Hoe dat ooit te rijmen valt met het vroegste christendom, dat pacifistisch was, is mij een raadsel. In een van de gezaghebbende instructies voor het kerkelijk leven omstreeks 200 staat dat militairen zelfs niet kunnen worden toegelaten tot de voorbereidingscursus voor het geloof, net zomin als andere mensen zoals rechters en magistraten die over leven en dood kunnen beschikken. Alles wat christenen zeggen en doen, kan dus niet als maatgevend voor het geloof worden beschouwd.
Bovendien moet iedere uitspraak gewogen worden, en moet nagegaan worden waartoe deze dient. Als we losse zinnen gaan citeren, kunnen we auteurs alles laten zeggen, zelfs het tegendeel van wat ze bedoelen. Thomas van Aquino (1225-1274) zegt dat het eeuwige leven bestaat uit het pure schouwen van God. Daar zijn geen andere schepselen meer in het geding. Het lijkt een hemel zonder dieren en zonder planten, bepaald geen hemels paradijs, maar een steriele ruimte van licht voor een eeuwige ziel. Dat is kennelijk zijn ideaal.

Heel wat pachters hadden liever met de gravin zelf te doen dan met haar rentmeester

Via schepselen

We moeten echter letten op het punt dat Thomas hier wil maken: het gaat hem om het onbemiddeld aanschouwen van Gods heerlijkheid. Hier op aarde is alles bemiddeld: we zien Gods glorie alleen via schepselen, in de begrensde aardse werkelijkheid. Die begrenzing is straks weg: zonder bemiddeling van schepselen mogen we God aanschouwen.
Hoe we ook over Thomas' beschrijving van het eeuwige leven denken, in ieder geval wil hij niet zeggen dat de aardse schepselen onbelangrijk zijn. Dat zijn ze zeker niet zolang we op aarde zijn. Want in dit ondermaanse kunnen we *wel* de heerlijkheid alleen maar bemiddeld zien. Als we de glorie van God willen zien, kan dat alleen in aardse schepselen. Schepselen zijn beelden van Gods heerlijkheid.
Om dus een afgewogen oordeel te kunnen

vellen moeten we kijken wat de hoofdstroom van het christendom vanuit zijn bronnen heeft geleerd en de spits van het gezegde goed in het oog houden.

3 Vroegkerkelijke orthodoxie en de schepping

Het vroegste christendom was een kleine minderheid, die vaak onder grote druk stond. Ze werden afgewezen, bespot en soms hardhandig vervolgd. In zo'n tijd kan men zich voorstellen dat alle aandacht ernaar uitgaat als groep te overleven. Dan heb je niet zo veel aandacht voor de bloemen en de vogels. Je hebt wel andere dingen aan je hoofd.
Het opmerkelijke van de eerste eeuwen van het christendom is dat zijn grootste strijd niet ging tegen de vijandschap van buiten, maar binnenkerkelijk was. Hij ging ook niet over de godheid van Jezus of de kracht van de Geest, maar uitgerekend over de schepping. Het grootste conflict uit de hele kerkgeschiedenis ging over de schepping, en de orthodoxie heeft onverkort gesteld dat deze goed is.

Het grootste conflict uit de hele kerkgeschiedenis ging over de schepping

Negatieve kijk

Al in de eerste eeuw komt er een stroming op die scherp onderscheid maakt tussen het materiële en het geestelijke: het gnosticisme. Volgens de gnostici is de spirituele wereld de ware wereld, en is materie minderwaardig. Verlossing is dat je loskomt van het materiële en bevrijd wordt uit de kerker van het lichaam. De zuivere geest moet vrij worden van het minderwaardige stof. Ook binnen het toenmalige christendom had deze stroming grote invloed.
Deze negatieve kijk op de aarde werd nog versterkt toen in het midden van de tweede eeuw Marcion, een koopman uit Pontus aan de Zwarte Zee, zich in Rome vestigde en een nieuwe visie in de kerk binnenbracht waarin hij elementen van het orthodoxe christendom en de gnostiek verenigde. Hij maakte onderscheid tussen de God van het Oude en die van het Nieuwe Testament. De God van het Oude Testament was een tweederangs God, die minderwaardig werk heeft afgeleverd. Hij is niet alleen zwak, maar ook nog jaloers en boosaardig, met ideeën over wraak. Dat is de God van de joden. Daartegenover staat de hogere God die zich in Jezus heeft geopenbaard: liefdevol, vergevend, die ons aanvaardt zoals we zijn.

Goede schepping

Alle grote theologen van de tweede tot de vierde eeuw hebben het gedachtegoed van Marcion met kracht van zich geworpen, net zoals ze eenduidig afstand namen van de gnostiek. Dat was geen gemakkelijke taak, want de gnostiek zat in de lucht, en Marcion had minstens zoveel aanhang in de kerk als wat later de orthodoxie werd genoemd.
De strijd ging over de vraag: is de God die Jezus Christus openbaart, de goede schepper of niet? Volgens de grote theologen van

die tijd – zoals Irenaeus, Tertullianus, Origenes en Athanasius – is daarop slechts een volmondig 'ja' mogelijk, en dat hebben ze in hun geschriften uitvoerig beargumenteerd. Marcion wordt door Tertullianus zelfs als de eerstgeborene van de satan betiteld. Als je ontkent dat de aarde het werk is van een goede schepper, die geen ander is dan de God die in Christus tot ons gekomen is, ben je de beste representant van de duivel. Christus is juist gekomen omdat deze wereld God zo aan het hart ging dat hij deze niet in de ellende van de zonde wilde laten, die mensen veroorzaken door zich absolute macht toe te kennen.

Het orthodoxe christendom staat dus fundamenteel voor de verdediging van de goede schepping, nog voordat de grote concilies zich bogen over de vraag naar de godheid van Christus. Dat is ook uitgedrukt in het belijden van de kerk. In de vroegkerkelijke belijdenissen is opgenomen dat wij geloven in één God (dus niet in een goede en een minderwaardige God), die de almachtige schepper is, en dat Jezus Gods Zoon is. Die belijdenissen zijn in de klassieke kerkgenootschappen wereldwijd geldig tot op de dag van vandaag.

4 Catechetisch onderwijs

Als je wilt weten wat voor mensen belangrijk is, moet je kijken wat hun in hun vorming geleerd wordt. Wat wordt aan nieuwe christenen meegegeven over het geloof? In dit geval: wat wordt aan hen meegegeven over de natuur?

De oudste bekende uiteenzetting van het christelijk geloof voor wie daarin thuis willen raken, is de *Inleiding in het geloof* (*Epideixis*) van Irenaeus van Lyon uit het eind van de tweede eeuw. Daarin schrijft hij: 'We moeten over God leren dat hij de schepper is van de hemel en de aarde, van de hele kosmos, de maker van engelen en mensen,

Als je ontkent dat de aarde het werk is van een goede schepper, ben je de beste representant van de duivel

de Heer van alles, door wie alle dingen bestaan en alles wordt onderhouden, genadig, bewogen en heel teer, goed en rechtvaardig.'

Dit is wat mensen in Lyon meekregen, en dit kregen mensen ook mee in Armenië, waar het enige overgebleven exemplaar van de *Inleiding* in vertaling is teruggevonden. Anderhalve eeuw later publiceert Cyrillus van Jeruzalem een aantal toespraken tot zijn catechisanten. Cyrillus is een van de invloedrijkste theologen van de tweede helft van de vierde eeuw. Hij is dat niet vanwege baanbrekende nieuwe ideeën, maar juist doordat hij het traditionele gedachtegoed van de kerk helder onder woorden brengt. Men kan zijn toespraken dan ook zien als een weergave van het klassieke orthodoxe geloof van de eeuwen daarvoor. Op deze manier werden orthodoxe catechisanten geïnstrueerd (zie kader op bladzijde 28).

Kijk naar de nauwgezette zorg

De negende toespraak van Cyrillus van Jeruzalem gaat over de schepping. Daarin schrijft hij: 'Wat zou het effect hebben moeten zijn van al deze wonderen? Zou de schepper moeten worden gelasterd? Of eerder aanbeden?
(…) Kijk eens naar de lente en de bloemen van allerlei soort, die bij al hun overeenkomsten toch allemaal van elkaar verschillen: het diepste rood van de roos en het zuiverste wit van de lelie. En die komen voort uit dezelfde regen en dezelfde aarde. Wie maakt dat ze verschillen? Wie geeft ze hun uiterlijk? Kijk naar de nauwgezette zorg: uit de ene substantie van dezelfde boom dient een deel voor een schuilplaats en een deel voor vruchten, en de ontwerper is één en dezelfde. Van dezelfde wijnstok dient een deel voor het vuur, een deel voor scheuten, een deel voor bladeren, een deel voor ranken en een deel voor trossen. Bewonder ook de massiviteit van de knopen om de rietstengel, zoals de ontwerper ze heeft gemaakt. Uit één en dezelfde aarde komen kruipende dieren voort, de wilde dieren en het vee, de bomen en het voedsel, goud en zilver, koper en ijzer en steen. De aard van het water is één en hetzelfde, toch komen daaruit de vissen en de vogels voort, waarbij de eerste zwemmen in het water en de vogels vliegen in de lucht.
(…) Wie kan de schoonheid beschrijven van de vissen in de zee? Wie kan de grootsheid beschrijven van de walvissen of de aard van de amfibieën, hoe het mogelijk is dat ze zowel op droog land als in het water leven? Wie kan de diepte en de breedte van de zee meten en de kracht van zijn enorme golven? Toch blijft die binnen zijn perken door hem die zei: 'Tot hier en niet verder.'
(…) Wie kan de aard van de vogels onderscheiden – hoe sommigen melodieuze stemmen hebben en andere allerlei bonte kleuren op hun vleugels; en weer anderen midden in de lucht stil blijven staan zoals de torenvalk? Welke mens kan de indrukwekkende vlucht van de arend vatten? Als je het zweven van de simpelste vogel niet kunt doorgronden, hoe zul je dan ooit hun ontwerper verstaan?'

Dit zijn geen woorden van iemand die de aarde veracht. Alleen iemand die de natuur kent en daarvan intens geniet, kan zo spreken. Deze schoonheid en diversiteit brengt ons tot een lofzang op God die alles maakte. Om aan te tonen dat het niet louter esthetische gevoelens zijn, die niets te maken hebben met God, onderbouwt Cyrillus zijn uiteenzetting met bijbelteksten. Daar vind je de grond voor het loflied over de schepper vanwege de schoonheid van al zijn werken.
Dit is het antwoord van de vroegkerkelijke orthodoxie op Marcion. En dit is wat de groten uit de kerk hebben geleerd over de goede schepping, van Cyrillus – via Augustinus, Thomas van Aquino en Calvijn – tot Guido Gezelle met zijn 'krinklende winklende waterding'.

5 De omkeer

Als dit geleerd wordt door de kerk van alle eeuwen, van waar komt dan de uitbuiting van de natuur, de vernietiging van de soortenrijkdom, de verachting van alles wat 'wild' is?
Deze komen in ieder geval niet uit de christelijke traditie. Ze zijn veeleer toe te schrijven aan de verlichting. Daarbij spelen twee aspecten een rol. Allereerst is er de mechanisering van het wereldbeeld in de vroege verlichting. Dat geldt voor het zonnestelsel, dat geldt ook voor levende wezens. Het schoolvoorbeeld is wat Descartes zegt over het janken van een hond. Sla een toets aan van een orgel, en je hoort muziek. Trap een hond op zijn poot, en je hoort gejank. Zo simpel is het. In het mechanische wereldbeeld kan de mens door de samenhang van oorzaken en gevolgen alles berekenen, en daarmee ook alles beheersen. Daarmee komen we bij het tweede aspect: de menselijke autonomie. De mens is heer over alles en neemt zelf zijn geschiedenis in handen. In het begin kon deze nog worden ingebed in de idee van een omvattende menselijke rede, maar in toenemende mate bleek de ratio van de mens slechts de rede van een bepaalde mens of een bepaalde groep mensen. Iedereen probeerde zijn eigen gelijk op zijn eigen manier te verkrijgen en zijn heerschappij te vestigen. De natuur is daarin geen wonderlijke gave in uiterste variatie meer van een goede God, maar materiaal voor de kennende en fabricerende mens.

De mens is vrij.
Dus wie kan hem
ter verantwoording roepen?

Fanatisme

Uit deze twee samenhangende aspecten komen zowel de koloniale heerszucht als de industriële revolutie voort. De mens wil macht en weigert afhankelijk te zijn. Bovendien is de mens vrij. Dus wie kan hem ter verantwoording roepen behalve zijn eigenbelang en nut? Hooguit zijn eigen idealen.
Alleen in dit kader kan ik ook het fanatisme verklaren waarmee sommige neodarwinisten het geloof bestrijden. Waarom zou men zo fel van leer moeten trekken tegen anderen die onzin verkopen? Omdat het neodarwinisme als omvattend systeem de hele wereld aan onze voeten legt: we hebben alle mechanismen door. De biologen hebben de laatste formule van Hawking, waar de fysici nog naar zoeken, al gevonden en ze bewaken die zoals een hond zijn bot. Creationisten erkennen hun macht niet, en daarom zijn ze zo irritant.

Naar believen

Nu is het zeker niet zo dat christenen vrij zijn van het denken in macht. Was de tegenstelling tussen geloof en evolutie maar zo simpel als de darwinisten ons willen doen geloven. Christenen zijn geneigd veel van de hun omringende cultuur over te nemen. Dat is ook het geval met het denken over de natuur. Daarmee bedoel ik niet dat er geen christenen zijn die de evolutie aanvaarden. Dat doe ik zelf ook. Het gaat erom dat er christenen zijn die menen in Gods

naam alles te mogen en kunnen beheersen en daarmee naar believen te kunnen handelen. Dat kan ook onder het motto van rentmeesterschap. En ook creationisten kunnen denken met hun systeem alles op een rij te hebben, zonder geheimenis en zonder verwondering, en dus zonder de lofprijzing die zo kenmerkend is voor het vroegkerkelijke belijden van de schepping.

6 Om al uw tekens te verstaan

Christenen hoeven in de eenentwintigste eeuw geen nieuwe ecologische theologie te ontwikkelen. De ontwerpen van de late twintigste eeuw, zoals die van Cobb en Moltmann, halen het in ieder geval niet bij de simpele klassieke traditie van de kerk. De Nederlandse Geloofsbelijdenis uit 1561 zegt dat de hele wereld 'voor onze ogen is als en schoon boek, waarin alle schepselen, groot en klein, de letters zijn, die ons ten aanschouwen geven wat van God niet gezien kan worden, namelijk zijn eeuwige kracht en goddelijkheid'.

'Gegevens'

De natuur is als een boek dat ons wordt aangereikt. Daarin lezen we de grootheid van God. We zijn geen baas over de tekst, want wij hebben die niet geschreven. Alles is ons gegeven. Wat we zien in de natuur, zijn in de meest letterlijke zin 'gegevens'. Dat is de basis van alles.
Voordat wij iets maken, hebben we iets ontvangen. De meest fundamentele antropologie is dat we het subject zijn van een passieve zin: we worden geboren, we worden gevoed. We zijn ontvangende wezens, geen beheersende wezens. Niet de autonome mens van de verlichting is de meest menselijke mens, maar de mens die met open ogen en oren in de wereld staat, voor wie

een boom geen mechanisme is, met chemische en fysische processen, maar waarover wij ons verbazen dat er wortels en vruchten aan zitten, zoals Cyrillus tegen zijn leerlingen zegt, en bloemen en bladeren. En als we goed kijken, zien we de talloze dieren en andere organismen die erin huizen.

Zorgvuldigheid

Alle schepselen zijn als de letters van een schoon boek. Je hebt van die kostbare boeken. Bibliothecarissen plegen die op te bergen in de kluis, en je mag ze alleen met handschoenen aanraken. Het is de ontdekking van de reformatie dat de schepselen van de natuur die de beelden zijn waarin we God kennen, geen specifieke heiligen zijn die in de kerk worden opgeborgen, maar dat *alle* schepselen letters in een boek zijn. Je kunt het gewoon in je huis, tuin en keuken lezen. Alleen zijn sommige mensen er blind voor. Dat meldde Cyrillus al.
Het boek van de natuur is niet als de foliant in de kluis van de bibliotheek. Het is veeleer als de oude huisbijbel in het orthodoxe gereformeerde gezin: voor dagelijks gebruik. Maar dat wil niet zeggen: minder kostbaar. Je moet er geen letters of woorden uit weghalen. Dan wordt het verhaal helemaal anders. Denken over de natuur als de letters van een schoon boek dat ons in handen is gegeven, is altijd nog de beste basis voor ecologische zorgvuldigheid.

De mens mag in het boek best een hoofdletter zijn, maar hij blijft een letter

Onder al deze letters leest ook de mens zichzelf: als een schepsel van God te midden van de andere schepselen. De mens mag in het boek best een hoofdletter zijn, maar hij blijft een letter. Dat vind je in de meeste moderne biologieboeken niet terug. In de Europese zoogdierengids ontbreekt de mens. Geen wonder, want het is de heersende mens die alles aan zijn voeten legt en zelf zijn dierengids schrijft.
Linnaeus zag het nog anders: hij zette de mens als *homo sapiens* netjes tussen de andere dieren, samen met die andere mens, de *homo troglydites*, de chimpansee, en nog een aantal zonderlingen. Die plek van de mens tussen de dieren is niet vreemd. De oude dichter van psalm 104 zette de zwoegende mens ook al ergens tussen de leeuw en de vissen.

— Bram van de Beek (1946) is gepromoveerd in de theologie en in de botanie. Hij is hoogleraar theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Stellenbosch (Zuid-Afrika). Op het gebied van de biologie is hij thans betrokken bij het internationale project voor de Atlas van de Flora Europaea.

Ik zocht in mijn tuin

Ik zat in mijn tuin en zie, ik zag de bloem van een hortensia, een kronkelende vis in de vijver, een waterkip huppelend langs de lelies en ... mijn zoon en dochter die mijn botanische rust verstoorden met terreur aan donzige eendenkuikens. Heuglijk nieuws, maar niet wereldschokkend.

En toch ... Je kunt als gelovige bedenken hoe Gods hand te zien is in deze bucolische parade: een stoet van dansende bijen, prutsende kevers, gapende bloemen, smeltende zwaluwen. En de mens ... hij zag dat het goed was en stond ernaar te kijken.

Je hoort mensen weleens beweren dat ze kunnen genieten van Gods schepping, vooral op een zomerse zondag, wandelend in de bossen van Vlaanderen. Zonder rancune voor de genietende gelovige verbeeld ik me dan verscheurende leeuwen, friemelende parasieten, boze olifanten, lelijke spinnen, oprukkende mieren en kwijlende wolven.

En nee, dit is geen pleidooi voor de steriele stadscultuur, maar veeleer een zoektocht naar Gods hand in mijn tuin.
In de Bijbel gaat het om God en de mens, en niet om – bijvoorbeeld – God en de eend. Maar, zo hoor ik de opmerkzame natuurliefhebber zeggen, de eend is wel deel van Gods schepping. Hoe heeft God een hand in de eend? Dat is de vraag.

Ik zocht in mijn tuin naar Gods hand en vond die in de mens die kijkt, want wie anders dan de mens kan kijken naar een parade van dansende dieren? En wie anders dan de mens kan daarin Gods hand zoeken? Eigenlijk kun je alleen maar besluiten dat de literatuur het beter kan verwoorden dan iedere rationele gedachtegang. En de mens zingt in psalm 8:

‘U hebt hem bijna een god gemaakt,
hem gekroond met glans en glorie,
hem toevertrouwd het werk van uw handen
en alles aan zijn voeten gelegd:
schapen, geiten, al het vee,
en ook de dieren van het veld,
de vogels aan de hemel,
de vissen in de zee
en alles wat trekt
over de wegen der zeeën.

HEER, onze Heer,
hoe machtig is uw naam
op heel de aarde.’

Dit doet me besluiten dat de natuur aan mijn voeten ligt. Zing eens een psalm bij je zondagse wandeling.

— Edwin Delen is predikant in de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB).

De aarde heeft recht op onze zorg

Ecologie in de islam

Maar liefst een achtste van de Koran is gewijd aan uitspraken over milieu en duurzame ontwikkeling, vertelt professor dr. Ahmed Akgündüz enthousiast. 'Ecologie in de islam' heeft al jaren zijn belangstelling, en het denken daarover heeft oude papieren.

Wie in Nederland een expert zoekt op het gebied van ecologie en islam, komt al snel terecht bij professor Ahmed Akgündüz, rector van de Islamitische Universiteit Rotterdam, gespecialiseerd in islamitisch recht in de periode van het Ottomaanse rijk (eind veertiende eeuw tot 1922). Hij publiceerde in Turkije onlangs een boek over het onderwerp.

Ecologie in de islam: dat was voor mij niet zo'n voor de hand liggende combinatie.

Toch heeft de islam zeer oude papieren, als het gaat om het nadenken over ecologie. In de zestiende eeuw, om precies te zijn in 1539, vaardigde de bekende sultan Süleyman de Grote een wet uit met wat we nu 'milieuregels' zouden noemen. De sultan, die regeerde van 1520 tot 1566, wilde via dit decreet wijzen op het belang van een schone leefomgeving voor zowel mens als dier. Het is waarschijnlijk het oudste bekende document in de wereld over milieu en ecologie.[1] Daarin wordt beschreven hoe we moeten omgaan met onze leefomgeving, hoe de straten moeten worden schoongehouden, dat het vuilnis moet worden opgeruimd en dat je huis netjes moet zijn. Natuurlijk wist men in die tijd nog niet van de wereldwijde gevolgen van milieuverontreiniging, maar het belang van een schone persoonlijke leefomgeving werd wel ingezien. Het document geeft praktische voorbeelden voor het leven van alledag. Wat kun je zelf bijdragen aan het milieu? Ik citeer een artikel als voorbeeld: *Als iemand vuilnis op de straat of de markt gooit, en hij of zij wordt als*

dader geïdentificeerd, moet die persoon het vuilnis zelf opruimen. Nu zouden we zeggen: de vervuiler betaalt.
De wet van sultan Süleyman was op drie zaken gericht: de omgeving schoon te maken, die schoon te houden en te verhinderen dat een ander overlast veroorzaakt. Vanzelfsprekend ging het in de vijftiende eeuw over andere onderwerpen dan het weggooien van colablikjes. In de maatschappij van die dagen ging het bijvoorbeeld om de uitwerpselen van trekpaarden en ezels.

Professor dr. Ahmed Akgündüz: 'Ik kan me kwaad maken over vuil'

Wat was de drijfveer van de sultan bij het opstellen van deze regels?

Ongetwijfeld werd de sultan gedreven door teksten uit de Koran. De ecologie die eruit spreekt, vindt zijn oorsprong in het mensbeeld in de islam. De mens moet altijd proberen te handelen in overeenstemming met de naam van God, *Quddoes*, de meest pure, de meest schone. Het is een religieuze plicht van de mens aan die naam van God te voldoen.
In de Koran worden vijf ecologische terreinen genoemd: de waterhuishouding, de plantenwereld, de aarde, het dierenrijk, de vogels en de lucht waarin we leven.
God zegt in de Koran (21:30): '(...) en Wij maakten ieder levend wezen van water.' Water is het geheim van het leven. Zonder water is er geen leven mogelijk. Over de plantenwereld zegt God: 'Heb je gezien wat je plant? Ben jij degene die het kweekt of zijn Wij het?'
De profeet Mohammed zegt dat het voedsel dat we krijgen van de aarde, gegeven is uit goedheid van God. We moeten er dus zorgvuldig mee omgaan.
En dan de aarde zelf: die is onze eerste moeder. We leven erop, we eten ervan. Daarom heeft de aarde bepaalde rechten op ons. Wij hebben geen recht op de aarde, maar de aarde heeft recht op onze zorg.
Ook op de dieren moeten we zuinig zijn. De profeet zegt dat Allah vriendelijk is voor wie vriendelijk is voor dieren. Jagen op dieren of dieren voor sport gebruiken moet met beleid geschieden. Dierenbescherming is een belangrijk uitgangspunt in de islam. De vogels hebben een eigen en aparte plaats bin-

nen de islam. Op een van zijn reizen haalde een vriend van de profeet duifjes uit een nest. De moeder bleef boven het gezelschap fladderen. Daarop vroeg de profeet wie de kuikens had meegenomen, en hij legde ze liefdevol terug in het nest.
Het laatste terrein is dat van de schone lucht. De lucht is eigendom van Allah, de Verhevene. Zonder lucht kunnen we niet leven.

Een indrukwekkende opsomming. Wat komt daar in de praktijk van terecht?

Natuurlijk is de ene moslim de andere niet, en houdt niet iedereen zich aan deze regels. Vroeger niet, en nu ook niet. Maar iedere moslim kent deze uitgangspunten omdat ze in de Koran staan. En iedereen kan erop worden aangesproken. Kort samengevat zegt de Koran: 'Eet, drink, maar verspil niet.' Dat is de belangrijkste regel: maak gebruik van de aarde en wat erop leeft, en vergooi het niet; gebruik niet meer dan je nodig hebt.
Van de profeet is bekend dat hij een keer bij een rivier vol water stond. Hij zei: 'Gebruik niet meer dan je nodig hebt om je handen te wassen voor het gebed. Ook al is er in deze rivier genoeg water, wees er zuinig mee.' Dat is een goed voorbeeld van ecologie in de islam.
Ik noem nog een ander voorbeeld van de profeet. Hij zei dat je, als je op een rotsachtig pad de stenen voor een ander weghaalt, zodat die er niet over kan vallen, die ander als het ware een aalmoes geeft. Zoiets wordt beschouwd als een daad van *zakat*, één van de vijf vaste religieuze verplichtingen.

Zijn er ook 'groene' moslims, moslims die zich in het bijzonder bezighouden met het milieu?

Nee, eigenlijk niet als aparte groep of als actievoerders. In de eerste plaats omdat iedere moslim geacht wordt milieubewust te leven. Dat begint al bij de zorg voor je eigen lichaam. Je moet netjes zijn, schone kleding dragen, niet roken, geen alcohol drinken. Je lichaam moet schoon blijven, vanbinnen en vanbuiten. Want het lichaam van de mens hoort bij God, de meest pure en de meest schone. Dus je moet je lichaam niet vervuilen met nicotine of alcohol. Ieder wetboek van de islam begint met een hoofdstuk over de manier waarop je je reinigt. Wie gaat bidden, begint met reiniging. De islam is dus van nature en in principe een religie die oog heeft voor het milieu.

Zou je kunnen zeggen dat de islam een milieuvriendelijker godsdienst is dan het christendom?

Anders dan in het christendom heeft de mens volgens de islam niet de op-

dracht gekregen over de schepping te heersen. In de Koran staat dat de mens in harmonie met de schepping moet leven. De mens is afhankelijk van de omringende elementen, en de omringende elementen zijn dat van de mens. Er is een wederzijdse afhankelijkheid, er is geen machtspositie van de een over de ander. God heeft evenwicht in de schepping ingebouwd. We mogen de aarde gebruiken – het land, het water, de lucht, de mineralen –, maar niet de balans verstoren.
Je kunt de aarde als een soort fabriek beschouwen. Die fabriek moet schoon blijven, wil hij kunnen blijven draaien. Zo is het ook met de aarde. Als iemand zichzelf een maand lang niet wast of zijn kamer niet opruimt, wordt het ontzettend vuil rondom die persoon. Zo is het ook met de wereld. Je moet de wereld goed onderhouden.
Er speelt nog iets anders. Rijke mensen vervuilen meer dan arme mensen. En rijke mensen verbruiken veel en veel meer energie dan arme mensen. Over het algemeen genomen zijn islamieten niet de rijkste mensen op deze aarde. Daarom zijn zij misschien ook niet de grootste vervuilers.

Waarom maakt u zich druk over het thema ecologie en islam?

Door mijn studie van de wetten kwam ik ermee in aanraking, en het boeide me. Er is in de Ottomaanse archieven veel te vinden over dit onderwerp. Ik heb er in Turkije, samen met anderen, ook het nodige over gepubliceerd. Maar ik herinner me dat ik me als kleine jongen al ergerde als er vuil op straat lag. Of als een huis rommelig en niet opgeruimd was. Dan liep ik door een straat en dacht ik: is dat een moslimhuis? Hoe kan dat? Dus die interesse zit er van jongs af in.
Ik kan me kwaad maken over vuil. De islamitische wet is heel duidelijk over vuil op straat. De eerste stap is dat je het signaleert, de tweede stap is dat je er als vervuiler een waarschuwing over krijgt. En als je het dan nog niet opruimt, moet je niet alleen je eigen vuil, maar ook dat van de buren opruimen. Omdat God ons heeft opgedragen de schepping in de juiste balans te houden.

Noot

1 *First Legal Code relating to Ecology in History of Law*, Istanbul, 1539.

— Professor dr. Ahmed Akgündüz is rector van de Islamitische Universiteit in Rotterdam en expert op het gebied van ecologie en islam. Hij publiceerde onder meer: *Islam ve Osmanli Cevre Hukuku*, Istanbul: OSAV, 2009.
— Dineke Spee is lid van de redactie van *TussenRuimte*.

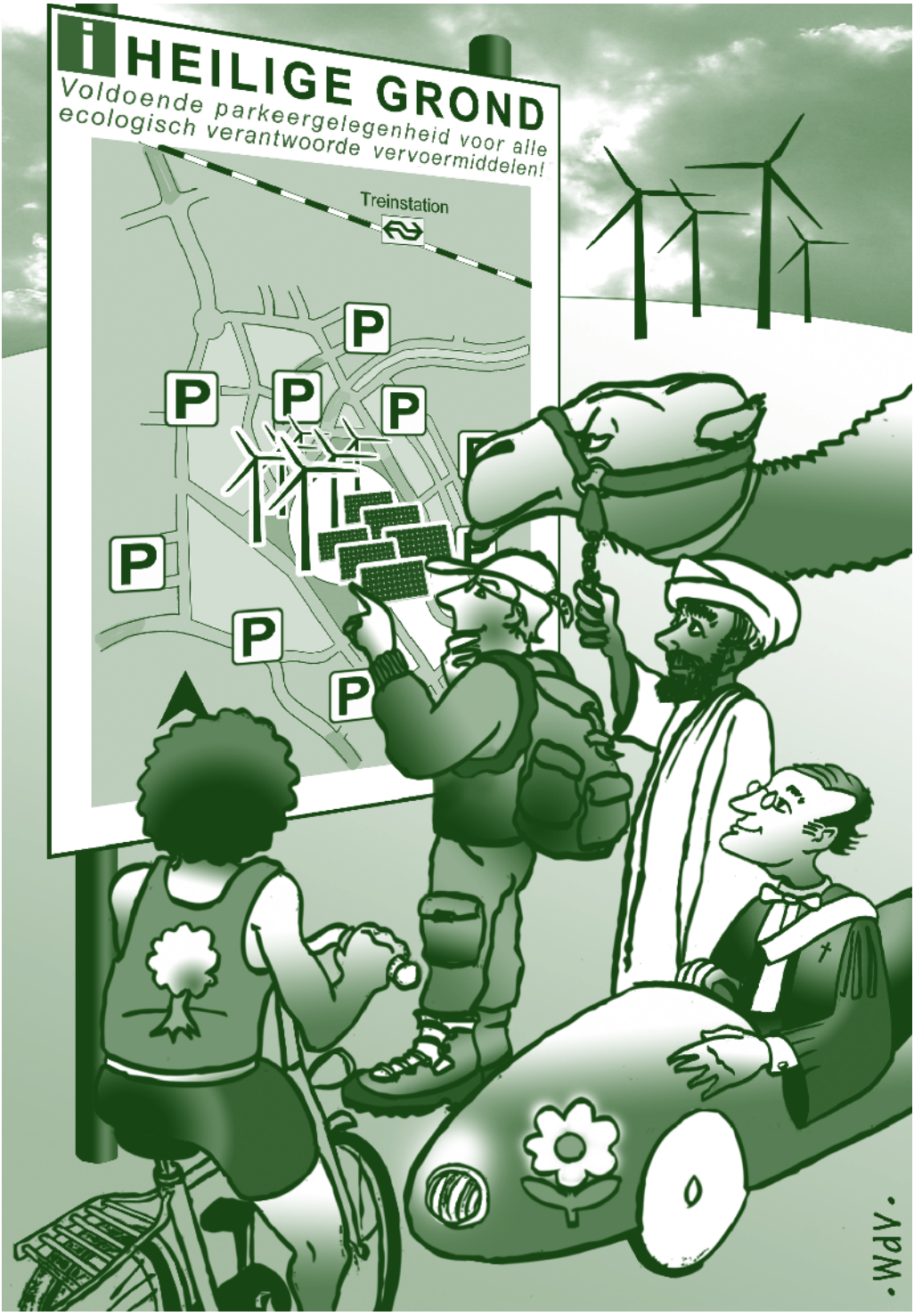
HEILIGE GROND
Voldoende parkeergelegenheid voor alle ecologisch verantwoorde vervoermiddelen!
Treinstation
P
P
P
P
P
P
P
WdV.

Liesbeth Spies: 'Nederland is voortrekker bij klimaatbeleid'

Een gesprek vooruitlopend op Kopenhagen 2009

In december 2009 wordt in Kopenhagen onderhandeld over een nieuw klimaatverdrag. Tussen de eis van veertig procent broeikasgasreductie van de milieu- en ontwikkelingsorganisaties en het standpunt van de politiek ligt een kloof. CDA-Kamerlid en klimaatwoordvoerder Liesbeth Spies: 'Nederland moet in 2020 twintig procent minder broeikasgassen uitstoten dan het in 1990 deed. Maar als het lukt een nieuw verdrag af te sluiten, is het CDA bereid te gaan tot een reductie van dertig procent in 2020.'

Ecologische voetafdrukken

De campagne *Countdown to Copenhagen* roept regeringsleiders op tot het voeren van een rechtvaardig klimaatbeleid. Zij wordt onder meer gesteund door ICCO en de Raad van Kerken in Nederland. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat de 'ecologische voetafdruk' van Nederlanders elf ton CO_2 per hoofd van de bevolking bedraagt. Dat is veel meer dan de mensen in ontwikkelingslanden als voetafdruk neerzetten. Om een voorbeeld te noemen: zeventien procent van de wereldbevolking woont in India, maar slechts vier procent van de totale uitstoot komt uit India. In een rechtvaardig klimaatverdrag, waarin het begrip historische verantwoordelijkheid serieus wordt genomen, moet dit ver worden teruggedrongen door reductiedoelstellingen van wel tachtig tot negentig procent. Een dergelijke afname is niet realistisch voor 2020. Daarom eisen milieu- en ontwikkelingsorganisaties veertig procent reductie in 2020 ten opzichte van het basisjaar 1990 en de realisering van de overige veertig procent in ontwikkelingslanden. Daartoe moet het Westen fors bijdragen aan ontwikkelingslanden die niet de capaciteit hebben om zich aan te passen aan een veranderend klimaat.

Zeventien procent van de wereldbevolking woont in India, maar slechts vier procent van de totale uitstoot komt uit India

Historische verantwoordelijkheid

Spies: 'Het Westen heeft een historische verantwoordelijkheid op dit gebied, want wij stoten de meeste broeikasgassen uit.

Mr. drs. J.W.E. Spies (1966) is sinds 23 mei 2002 lid van de Tweede Kamerfractie van het CDA. Zij was hoofd van het bureau coördinatie milieu en ruimtelijke ordening en programmamanager voor de uitvoering van het beleidsplan milieu en water bij de provincie Zuid-Holland. Mevrouw Spies woont in Alphen aan den Rijn. Zij is eerste woordvoerster milieubeleid en duurzaamheid en werk en bijstand, en houdt zich verder bezig met zaken rondom het Koninklijk Huis. Mevrouw Spies is vicefractievoorzitter.

Momenteel is Nederland verplicht twintig procent minder broeikasgassen uit te stoten in 2020.'
Ondanks deze historische verantwoordelijkheid is het CDA niet bereid in te zetten op veertig procent reductie. De Raad van Kerken wil, met een beroep op het christelijke rentmeesterschap, wel oproepen tot veertig procent. Nederland voert overigens in deze kwestie niet zelf de onderhandelingen. Dat wordt gedaan vanuit de Europese Unie. De EU ontwikkelt een klimaatstandpunt dat geldt voor alle 27 lidstaten. Is het niet gemakkelijk voor Nederland om zich achter het grote Europa te verschuilen?
Spies: 'Nee, je kunt je niet verschuilen achter Europa. Nederland heeft een reputatie op het gebied van het klimaatbeleid. Ons land is een van de voortrekkers in Europa en heeft een naam hoog te houden. Je ziet nu dat Oost-Europese landen pas op de plaats maken. Zij laten zelfs een terugtrekkende beweging zien, met als argument de economische crisis. De koplopers van Europa, waaronder Nederland, zijn heel hard nodig om de 27 lidstaten op één lijn te krijgen.'

Maar niet alleen Europa moet reduceren. De hele wereld moet meevechten. Dat is niet eenvoudig. Zo staan de Amerikanen en Japanners zeer sceptisch tegenover het verdrag. Japan heeft zijn vermindering van de uitstoot in 2020 opgeschroefd van zes naar acht procent. Dat is natuurlijk maar een fractie van wat nodig is.
Spies: 'Dat klopt, en wij spreken Japan daar ook op aan. Wat Amerika betreft, is het positief dat er echt een heel andere grondhouding is na de verkiezing van president Barack Obama. De onderhandelingen worden nu heel serieus genomen. Dat was onder George Bush wel anders. Bush ontkende steeds dat er sprake was van een klimaatprobleem. Dit betekent niet dat er nu een roze wolk boven het Amerikaanse standpunt hangt. Men zal grote terughoudendheid betrachten bij de verplichting tot een internationaal verdrag. Want zo'n verplichting zit niet in de Amerikaanse genen.'

Financiële steun voor klimaatbeleid

Er zit veel koudwatervrees bij de Verenigde Staten. Bovendien geloven zij in technologische verbeteringen. Als die er komen, zal het allemaal nog wel meevallen, denkt men. Is dat naïef?
Spies: 'Nee hoor, ik denk dat er nog steeds heel veel mogelijkheden op dat gebied zijn. Maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat ook het gedrag van consumenten en de keuzes die zij maken, een factor van belang zijn. Als ik bijvoorbeeld een SUV koop die op biobrandstoffen rijdt, is dat wel een stap in de goede richting, maar is toch nog maar de helft van de klus geklaard.'
Ook ontwikkelingslanden moeten hun best doen volgens Spies. 'De ontwikkelingslanden moeten zich ook gaan inspannen. Daarbij heeft het Westen een grote verantwoordelijkheid om de ontwikkelingslanden ertoe in staat te stellen mee te doen. Want zij hebben daar wel financiële steun voor nodig.'

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat Europa jaarlijks 35 miljard zou moeten bijdragen aan landen als China, Brazilië en de allerarmste landen zoals die in Afrika. Of dit een realistisch bedrag is, wil Spies niet zeggen, maar ze wijst er wel op dat dit soort bedragen bespreekbaar zijn.
Spies: 'Maar ik vind de genoemde bedragen nog niet helemaal onderbouwd. Ze zijn deels op schattingen gebaseerd. Zolang er geen balans is tussen inspanningen van alle betrokkenen bij een nieuw klimaatverdrag, vind ik het te vroeg om ons op concrete bedragen vast te leggen.'

Het Comité voor Economische Politiek en het Economisch en Financieel Comité, met financiële ambtenaren uit alle lidstaten, zegt dat jaarlijks honderd miljard euro nodig is voor het stoppen van ontbossing, vermindering van de uitstoot van broeikasgassen uit de energiesector en landbouw en steun voor adaptatiemaatregelen. Zij adviseren de ontwikkelingslanden financieel te steunen bij het nemen van maatregelen om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen.

Het verdrag van Kyoto werd in 1997 opgesteld in de Japanse stad Kyoto en regelt de vermindering van de uitstoot van broeikasgassen. In het verdrag zijn industrielanden overeengekomen de uitstoot van broeikasgassen – waaronder koolstofdioxide (CO_2), methaan (CH_4), lachgas (N_2O) en een aantal fluorverbindingen (cfk's, pfk's en zwavelhexafluoride (SF_6) – in de periode 2008-2012 met gemiddeld 5,2% te verminderen ten opzichte van het niveau in 1990. De percentages verschillen van land tot land, afhankelijk van hun economische kracht (economisch zwakkere landen krijgen lagere reductiepercentages) en hun huidige uitstoot (en ook wat bereidwilligheid). De VS moet 7% inboeten, Japan 6% en de Europese Unie 8%. De EU heeft vervolgens de emissiereducties per lidstaat bepaald, in overleg met die lidstaten. De percentages lopen ver uiteen: Luxemburg moet zijn uitstoot met 28% verminderen, terwijl Portugal zijn uitstoot met 27% mag laten stijgen. Nederland moet 6% minder uitstoten, België 7,5%.

Spies: ‘Je moet ook niet vergeten dat wij al veel investeren in ontwikkelingslanden. Een voorbeeld hiervan is de inzet via de agrarische sector. Als je daar begint, bestrijd je tegelijkertijd de ontbossing en de verarming van de grond, én je levert een bijdrage aan de voedselproductie. Investeren in de agrarische sector kan een bijdrage zijn om de migratie van bevolkingsgroepen te voorkomen. Bovendien schept het de mogelijkheid de conflicten om het laatste stukje vruchtbaar land tegen te gaan. Dat haalt de scherpe randjes van de problematiek die het gevolg is van de klimaatverandering.’

1850 of 1990

Ontwikkelingslanden als China en Brazilië betogen dat het Westen al sinds 1850 ontwikkelt en vervuilt. Daarom zou het Westen een veel grotere bijdrage moeten leveren en hun financiële steun moeten geven. Zo heeft Brazilië voorgesteld 1850 als basisjaar te nemen.
Spies: ‘Dan kun je net zo goed teruggaan naar de prehistorie. Dat vind ik onzin. Deze landen beginnen op die manier eigenlijk een nieuwe onderhandelingsronde. Maar als we samen tot een akkoord willen komen, moet je een stap verder willen zetten dan Kyoto. En dat verdrag neemt als uitgangspunt de stand van zaken in 1990. Vanuit Brazilië geredeneerd is het aantrekkelijk om 1850 te nemen, maar het is ook puur eigenbelang. Het zou Brazilië ontslaan van de verplichting minder uit te stoten. Dat is het ontlopen van de verantwoordelijkheid voor de uitstoot die zij inmiddels ook hebben.’

Dat neemt niet weg dat het Westen honderdveertig jaar lang heeft kunnen vervuilen, en Brazilië pas twintig tot dertig jaar.
Spies: ‘Maar het Westen is nu ook als gevolg van Kyoto bezig met het terugdringen. En Brazilië niet. Zij leveren nul inspanningen op dit moment. Als ze erop uit zijn geen nieuw klimaatverdrag te krijgen, moeten ze vooral aan de peildatum van 1850 gaan hangen. Maar dan is het de vraag in hoeverre zij een geloofwaardige, serieuze partner zijn in het wereldwijde gesprek om klimaatverandering een halt toe te roepen. Het heeft ook geen zin. We hebben 1990 als ijkjaar gekozen.’

Maar is het wel zo eerlijk van ontwikkelingslanden actie te vragen als het Westen zijn beloften niet nakomt en ook te lage verplichtingen op zich neemt? Dat het moeilijk is tot een overeenkomst te komen in Kopenhagen, zal duidelijk zijn. Hoe gedragen de Verenigde Staten zich? Hoe groot moet de rol van ontwikkelingslanden zijn? En hoeveel geld is het Westen bereid te investeren om toekomstige generaties in – vooral – ontwikkelingslanden zoals Bangladesh droge voeten te laten houden?
Spies: ‘Het tempo waarmee het klimaat verandert, is een verantwoordelijkheid van de huidige generatie. Wij moeten er iets aan doen. We kunnen de financiële rekening niet doorschuiven naar toekomstige generaties. Dus we moeten nu in actie komen.’

— Kees Visser is journalist.

Is er verband tussen religie en milieugedrag?

Een bijdrage vanuit de cultuurwetenschap

De relatie tussen religie en milieugedrag is niet eenduidig positief of negatief. Bepaalde waarden echter die voortkomen uit levensbeschouwingen, kunnen wel degelijk invloed hebben op milieugedrag. Soms laten de Amish bijvoorbeeld paard en wagen staan en nemen ze een taxi.

Onderzoek wijst uit dat de relatie tussen religie en milieugedrag indirecter en complexer is dan eerder werd verondersteld. Onze hypothese is dat er bij deze relatie waarden meespelen die ontleend zijn aan religie en levensbeschouwing in bredere zin. De aard van de relatie zal duidelijker worden als het sociologisch onderzoek zich meer richt op specifieke en coherente religieuze verhalen, de waarden opspoort en het gedrag clustert.

White-thesis

Met het artikel 'The historical roots of our ecologic crisis' (1967) leverde Lynn White jr. een belangrijke bijdrage aan de start van het debat over de verhouding tussen religie en wat hij 'de ecologische crisis' noemde. White zag de joods-christelijke traditie als oorzaak van de ecologische crisis, vanwege de joods-christelijke invloed op de westerse wetenschap en technologie. Deze stelling werd bekend als de White-thesis.
White beargumenteerde dat het westerse vooruitgangsgeloof niet los kan worden gezien van de joods-christelijke teleologie. De middeleeuwen zijn – net als trouwens ons dagelijks handelen in een postchristelijke samenleving – geworteld in christelijke ideeën. Het christendom heeft het joodse lineaire denken geërfd met een oplopende schaal in het scheppingsverhaal, waardoor de mens als hoogtepunt van de schepping wordt gezien. De heerschappij van de mens over de natuur wordt ook duidelijk bij de opdracht dat de mens de dieren een naam moet geven.

Deugd van nederigheid

Volgens White creëerde het christendom niet alleen een dualisme tussen

mens en natuur, maar gaf het de mens ook de gelegenheid om de natuur voor eigen doeleinden te gebruiken door deze te desacraliseren. White zei dat de oplossing van de ecologische crisis niet ligt in nog meer technologie. 'Aangezien de wortels van het probleem religieus zijn, moet de oplossing ook in het religieuze worden gezocht.'
Hij wilde daartoe de deugd van nederigheid van Franciscus van Assisi inzetten. In 'Continuing the conversation' (1973) roept White op tot een 'verandering van waardestructuur die het mogelijk maakt de groeiende ecologische crisis het hoofd te bieden. (...) De kloof tussen onze woorden en onze daden is geen kwestie van schijnheiligheid; hier is iets veel gevaarlijkers aan de hand: het gaat om zelfbedrog. We kunnen pas een oplossing vinden voor de ecologische crisis als we voor onszelf duidelijker weten wat onze echte waarden zijn, en onze prioriteiten aanpassen. Dan *wensen* we niet alleen dat we de luchtvervuiling kunnen aanpakken, maar *doen* we het ook echt.'
Maar uit verschillende empirische onderzoeken is gebleken dat het directe verband tussen religie en omgaan met het milieu indirecter en complexer is dan White veronderstelde. Om één voorbeeld te noemen: de meeste kerkgangers onderschrijven dat de mens in de Bijbel boven de natuur geplaatst wordt, maar dat betekent niet dat ze dit zien als een opdracht tot exploitatie van de schepping. Ook zullen ze niet allemaal dezelfde keuzes maken ten aanzien van het milieu. Het ligt ingewikkelder.

Focussen

Hoewel er langzamerhand erg veel onderzoek is gedaan naar het milieugedrag van religieuze groeperingen, kan een eenduidig verband met denominaties niet worden vastgesteld. Hieruit is de conclusie getrokken dat religie er kennelijk niet toe doet, en dat milieugedrag door andere zaken bepaald wordt.

Religie is een essentieel onderdeel van iemands levensbeschouwing, maar er blijken behoorlijk wat verschillen in levensbeschouwing te zijn tussen leden van eenzelfde denominatie

Dit lijkt ons voorbarig. Religie is een essentieel onderdeel van iemands levensbeschouwing, maar er blijken behoorlijk wat verschillen te zijn in levensbeschouwing tussen leden van eenzelfde denominatie. Het feit dat iemand protestant of katholiek is, is te weinig onderscheidend, we moeten specifieker naar de levensbeschouwing kijken.

Als religie wordt beschouwd als onderdeel van een ruimere wereldvisie of levensbeschouwing, kan een eventueel verband tussen religie, milieubewustzijn en gedrag beter worden vastgesteld. Specifieke geloofsovertuigingen en waarden spelen een belangrijke rol bij het bepalen van het omgaan met het milieu. Deze waarden zijn niet gebonden aan één denominatie, maar maken wel deel uit van iemands levensbeschouwing. Daarom zouden nieuwe studies naar de rol van religie minder moeten focussen op kerkgenootschappen en

Nieuwe studies naar de rol van religie zouden meer moeten focussen op waarden en overtuigingen die aansluiten bij levensbeschouwing

praktijken en meer op waarden en overtuigingen die aansluiten bij levensbeschouwing.

Coherente verhalen

Levensbeschouwing kan gedefinieerd worden als de cognitieve ideologische en normatieve basis onder onze opvattingen over de kwaliteit van het leven. Het gaat om coherente verhalen die iemands doen en laten bepalen. Een levensbeschouwing kan zich openbaren in een specifieke religie, maar dat hoeft niet. We gebruiken het concept 'religie' wanneer het gaat om gezamenlijk gedeelde ideeën over een transcendente werkelijkheid en gezamenlijk gedeelde religieuze symbolen en rituelen.
Een historisch gegroeide levensbeschouwing kan ook tot uiting komen in specifieke soorten cultuurvormen. Cultuur is het geheel van ideeën, attitudes en gedrag en bijbehorende normen en waarden. We veronderstellen dat het verband tussen religie en milieugedrag beter kan worden bepaald als het onderzoek gericht is op het ruimere nadenken over de zin van het leven, iemands levensbeschouwing. Dus in plaats van te kijken naar de verschillen tussen de denominaties onderling, stellen we voor specifieke en meer coherente verhalen te bestuderen die zin geven aan het leven van mensen. Deze verhalen zouden wel eens een steviger relatie kunnen aantonen met gedragskeuzes.

Milieuclusters

Overigens moet opgemerkt worden dat milieugedrag op zichzelf een verwarrende term kan zijn. Die veronderstelt dat in de gedragskeuzes milieu het hoofdmotief is. Vrijwel al het gedrag dat we vertonen, heeft echter invloed op

het milieu, terwijl er in veel gevallen geen milieureden aan ten grondslag ligt. Als we het gedrag van mensen beter willen begrijpen, moeten we die 'andere' motieven serieus nemen. Omdat wij echter kijken naar het effect van gedragskeuzes op milieu, spreken we gemakshalve over 'milieugedrag'.
Om milieugedrag te meten worden verschillende indicatoren en verschillende aantallen indicatoren gebruikt. Bij de bestudeerde onderzoeken werd soms gebruik gemaakt van een grote hoeveelheid gegevens, terwijl anderen hun conclusies baseerden op een of twee indicatoren.
Niet ieder onderzoek maakte onderscheid in type milieugedrag, en dat maakt het moeilijk ze te vergelijken. Milieugedrag is zelden eenduidig. Mensen kunnen op het ene onderdeel milieuvriendelijk handelen, maar op een ander onderdeel niet. Iemand kan bijvoorbeeld aan de ene kant biologische voeding kopen en er tegelijkertijd een energieverslindende levensstijl op na houden doordat hij of zij erg veel vliegt. Daarom is het zo moeilijk algemene conclusies te trekken over milieugedrag.
Als onderzoekers zich zouden richten op het verband tussen specifieke clusters van milieugedrag en levensbeschouwing zou dat een betere correlatie betekenen. Bovendien geeft een abstracte omschrijving van milieugedrag andere resultaten dan de dagelijkse praktijk. In de politiek spelen nog weer andere belangen een rol. Daarom zou het effectiever zijn bij het onderzoek verschillende milieuclusters te onderscheiden en specifieke keuzes te onderzoeken in bijvoorbeeld voeding, energiegebruik en vervoer.

Motiverende constructies

Hoewel het verband tussen kerkelijke betrokkenheid en milieugedrag niet eenduidig positief of negatief is, denken we dat bepaalde waarden die voortkomen uit levensbeschouwing, wel degelijk invloed hebben op milieugedrag. Waarden zijn motiverende constructies en laten een voorkeur zien, een combinatie van gewenst en van wenselijk gedrag. Schwartz (1995) definieerde waarden als 'wenselijke doelen, wisselend in belangrijkheid, die richting geven in het leven'. De mate waarin iemand zich houdt aan wat hijzelf belangrijk vindt, geeft een indicatie voor wat iemand waardevol vindt in het leven. Waarden kun je als zodanig niet zien; ze worden zichtbaar in gedrag en taal. Hoewel er vele waarden zijn die behoren tot het gezamenlijk cultureel erfgoed, heeft iedereen ook eigen, persoonlijke waarden. Zo ontstaan verschillende waardehiërarchieën. Sommige waarden passen bij elkaar als iedereen zich eraan houdt, maar andere waarden leiden tot een psychologisch of sociaal conflict.
Gedrag kan leiden tot een uitruil van verschillende met elkaar tegenstrijdige

waarden. Stel dat iemand vanwege het milieu een voorkeur heeft voor biologische voeding, maar zijn partner deelt die voorkeur niet, dan kan 'vrede in de relatie' een hogere waarde zijn dan de keuze voor biologische voeding. Hoewel deze persoon aan de buitenkant geen milieuvriendelijk gedrag vertoont, zijn de milieuwaarden wel belangrijk voor hem. In deze situatie zal een eventueel onderzoek geen verband opleveren tussen milieu-attitude en gedrag. Vandaar onze suggestie: het verband tussen religie en milieugedrag is veelal indirect en wordt bepaald door het dieperliggende waardepatroon dat onder gedragskeuzes ligt.

In harmonie zijn

Religie, als integrerend onderdeel van levensbeschouwing, is dus wezenlijk bij het vinden van een duurzame oplossing voor de ecologische crisis. Omdat religie onderdeel is van de ruimere culturele erfenis van een maatschappij, zou ons culturele en religieuze verleden uitgangspunt moeten zijn bij het zoeken naar waarden die een positieve invloed hebben op het milieugedrag. Waarden die nauw verband houden met de joods-christelijke en de humanistische geschiedenis, zijn diep geworteld in de westerse wereld. Om een voortdurende spanning tussen verschillende waarden te vermijden moet het concept van duurzaamheid worden verankerd in onze levensbeschouwing.
Een belangrijke vraag is wat mensen bedoelen met een 'goed leven' en hoe ze 'kwaliteit van leven' definiëren. Duurzaamheid zal pas bestendigen als het in harmonie is met ideeën die passen bij een hoge kwaliteit van leven.
Het Milieu- en Natuurplanbureau zei in 2005 dat duurzaamheid afhangt van een aantal factoren: de publieke opinie over de kwaliteit van leven, de verdeling van deze kwaliteit over de wereld en het wetenschappelijk begrip van de wijze waarop menselijke en natuurlijke systemen functioneren. Ook het planbureau concludeert dat een mix van persoonlijke waarden en wereldbeschouwing milieugedrag beïnvloedt.

Amish-attitude

Onze hypothese is dus dat we de relatie tussen religie en milieugedrag beter kunnen onderzoeken op kleine schaal, met een focus op het bredere concept van levensbeschouwing en bovendien op een aantal specifieke deelgebieden. We passen de hypothese toe bij de Amish, een doperse beweging die in de achttiende en de negentiende eeuw van Europa naar de Verenigde Staten trok. Er leven ongeveer 230.000 Amish in de Verenigde Staten en Canada. Belangrijke waarden bij de Amish zijn: respect voor traditie, veiligheid in de familie, eerbied voor ouders en ouderen, vroomheid, vergevensgezindheid,

nederigheid en gehoorzaamheid, behulpzaamheid en verantwoordelijkheid. Deze waarden worden vertaald naar een eenvoudige levensstijl, kleinschalige landbouw, afzondering van de wereld, pacifisme en een streng arbeidsethos. Samen vormen deze waarden de Amish-kwaliteit van leven. Amish houden deze collectieve waarden en normen hoog. Karakteristiek is hun attitude van *Gelassenheit*, berusting.
De identiteit van de Amish komt naar voren in hun Zwitsers-Duitse taal, hun kleding en hun vervoer. Het land bewerken hoort van oudsher in deze traditionele agrarische gemeenschap. Als onderdeel van de zich ontwikkelende westerse maatschappij zijn de Amish weloverwogen iets moderner geworden. Wanneer Amish worden geconfronteerd met nieuwe technologie, houden de Amish-leiders deze technologie langs de lat van hun belangrijke waarden. Op grond van de uitkomst worden vernieuwingen aanvaard, verworpen of aangepast. Zo blijven ze in staat hun belangrijke waarden te behouden.

Paard en wagen

De Amish staan erom bekend dat ze paard en wagen gebruiken als vervoermiddel. Zij doen dat niet vanwege het Kyoto-verdrag, maar vanwege hun levensbeschouwing. Ze verwerpen het bezit van auto's, omdat het de afhankelijkheid van de lokale gemeenschap vermindert en tot individualisme leidt. Het brengt sociale ongelijkheid en te veel persoonlijke vrijheid.
De keus van de Amish voor paard en wagen is gebaseerd op hun waardering

voor de lokale gemeenschap en op een langzame wijze van leven. Die behoedt hen voor vervreemding van hun omgeving en van hun identiteit. Als Amish familie willen bezoeken die te ver weg woont voor het gebruik van paard en wagen, komen de waarden 'zorg voor de familie' en 'langzaam transport' met elkaar in conflict. Voor de langere afstanden gebruiken ze dan taxi's en openbaar vervoer, hoewel het totale aantal kilometers marginaal is.
De keus voor paard en wagen is gebaseerd op een waardepatroon dat voortkomt uit hun levensfilosofie, en is om die reden een belangrijke en stabiele factor in hun cultuur geworden. Het is niet waarschijnlijk dat ze hun paarden zullen wegdoen en hun relatief duurzame wijze van transport zullen stopzetten. Er zijn wel ontwikkelingen ten aanzien van hun vervoer, zoals verlichting van de wagens, maar de veranderingen passen in hun waardepatroon en blijven binnen hun eigen morele grenzen. Nieuwe technologie wordt afgewogen tegen de eigen belangrijke waarden. Innovaties die bijdragen aan het in stand houden van de Amish-cultuur, worden zonder probleem overgenomen. En soms ontwikkelen ze hun eigen technologie. Het geheel biedt een weloverwogen modernisering als boeiend voorbeeld van gecontroleerde technologie, waarbij de effecten op het waardepatroon en de kwaliteit van leven tegen elkaar worden afgewogen.

Verbinden

Wij bepleiten natuurlijk niet dat we ons allemaal gaan verplaatsen met paard en wagen. Wel dat we het streven naar duurzaamheid verbinden met onze levensbeschouwing. Alleen dan zal het blijvend effect kunnen hebben. We constateerden, met Lynn White, ook dat er milieuonvriendelijke elementen in onze (westerse) levensbeschouwing zitten en zeker hebben gezeten. De wijze waarop we ons vooruitgangsgeloof vorm hebben gegeven, is behoorlijk ten koste gegaan van natuur en milieu. We moeten nu naar een ander type vooruitgang streven, waarbij we de centrale waarden van onze levensbeschouwing zo realiseren dat ze passen binnen de grenzen die het natuurlijk milieu stelt. Dat lijkt de enige begaanbare weg.

— Martine A. Vonk is bezig met de afronding van haar proefschrift over de relatie tussen levensbeschouwing en duurzaamheid. Ze werkt als adviseur bij het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) in Culemborg.
— Jan J. Boersema studeerde biologie en promoveerde in de theologie. Momenteel is hij als hoogleraar culturele en levensbeschouwelijke dimensies van de relatie tussen mens en natuur verbonden aan het Instituut voor Milieuvraagstukken van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Geloven in klimaatverandering

Omdat we hopen dat dit 'klimaat-nummer' van *TussenRuimte* in de aanloop naar Kopenhagen 2009 door parochies en gemeenten gebruikt zal worden, vindt u hier gespreksvragen die de gedachtevorming kunnen bevorderen.

— De WARC is de oudste oecumenische wereldbond van protestantse kerken. Op hun assemblee in Accra werd in 2004 als belijdenis aangenomen: 'De huidige economische wereldorde, die mensen uitbuit en uitsluit en de aarde plundert, is fundamenteel in strijd met ons geloof. De integriteit van ons geloof staat op het spel als we als kerk blijven zwijgen.' De economische wereldorde wordt gezien als een geloofszaak.

Wat vindt u van deze belijdenis?

— Waarschijnlijk gaat u als individu bewust met het milieu om.

Op welke manier kunnen parochies en gemeenten een bijdrage leveren aan een duurzaam klimaat?

— Het wordt steeds duidelijker dat de economische crisis van het najaar van 2008 nog lange tijd gevolgen zal hebben.

Moet de ecologie wijken als het gaat om het herstel van de wereldeconomie? Waarom wel of waarom niet? Neem als concreet voorbeeld de bevordering van de werkgelegenheid.

Wat vindt u van de gedachte dat de zorg om het klimaat een gezamenlijke aanpak van islam en christendom in Nederland en/of Europa vereist?

— De ontwikkelingslanden hebben recht op ontwikkeling, en vermindering van de armoede is daarom hun eerste prioriteit.

Vindt u dit gerechtvaardigd, ook als die ontwikkeling bijdraagt aan de mondiale vervuiling en klimaatverandering?

Doel

Meer dan tien jaar geleden wandelde ik door het Vlaamse Doel, een dorp aan de Schelde tussen Antwerpen en Zeeuws-Vlaamse polders. Bekend vanwege de kerncentrale, weinig CO_2, maar langdurig radioactief rendement. In Vlaanderen berucht vanwege gedwongen verdwijnen. Het dorp wordt opgeslorpt door de Antwerpse haven. Doel weg, een duizelingwekkend dok terug. Een gemeenschap verdwijnt omdat de containeroverslag moet gaan floreren. Doel wordt bewust geofferd vanwege het grote economische belang. Het ene Doel voor het andere doel. Daarom wandelde ik destijds door Doel, op zoek naar wat ons allemaal te wachten staat, de zekere dood. Doel zijn wij.

Toen ademde Doel de sfeer van George Simenon, schrijver in dienst van Maigret, op zoek naar een lijk met een verhaal. De dood verklaard dankzij de doeltreffende commissaris, in ieder geval nog een beetje te verteren. Nu loop ik opnieuw door Doel. De sfeer van Simenon is er volstrekt verdwenen, die van Kafka is er des te nadrukkelijker aanwezig. Vrijwel alle huizen zijn in spookhuizen veranderd, de straten gehavend. De kerk wacht samen met haar begraafplaats op de onvermijdelijke ondergang.

In Doel komen lijnen samen. Windenergie van vroeger en nucleaire technologie van nu, naar het lijkt doelloos verenigd. De koeltoren van de kerncentrale produceert wolken die tot in de hemel reiken, zoals onze economie zichzelf permanent overschat. De oude molen is een gehandicapte brasserie geworden. De dijk temt de Schelde, en de stormvloedkering, voorzien van graffiti, houdt de wacht, zolang het duurt.

Doel moest weg. Maar de bomen blijken niet tot in de hemel te groeien, de haven hapert, de economie stokt. De sloop van Doel wordt voorlopig gestaakt.
Doel krijgt een time-out. Doel punt wordt Doel puntje, puntje, puntje. Doel zijn wij.

— Herman Heijn is predikant van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem.

Een 'groene' Bijbel

Om beter zicht te krijgen op bijbelse teksten die betrekking hebben op het milieu is in 2008 een *Green Bible* uitgebracht. In de New Revised Standard Version hebben meer dan duizend 'ecologische' passages een groen *highlight* gekregen. In deze uitgave zijn ook theologische essays over het milieu opgenomen. Bisschop Desmond Tutu schreef het voorwoord. Uiteraard is de *Green Bible* gedrukt op hergebruikt papier, met een inkt op sojabasis.
www.greenletterbible.com

Stripboek over Erasmus

De Erasmus Universiteit Rotterdam heeft in maart een stripboek over de christelijke humanist en wereldburger Desiderius Erasmus uitgegeven voor alle leerlingen van groep 7 van de Rotterdamse basisscholen. Volgens Erasmus-kenner Jan van Herwaarden is Erasmus nog steeds relevant. 'Vroeg beginnen met leren, aandacht voor taalbeheersing, zorgvuldigheid in alle werkzaamheden, reinheid, rust en regelmaat zijn zaken die Erasmus in zijn diverse opvoedkundige geschriften voor ogen houdt, zoals hij ook herhaaldelijk de aandacht vestigt op hygiëne en properheid in de huishouding.' Erasmus' mening over Mohammed citeert Van Herwaarden in zijn toelichting maar niet. Erasmus noemt Mohammed namelijk een misdadiger, en dat is onaanvaardbaar voor de huidige Turkse stadgenoten. Het boek is voor € 3,95 te bestellen bij het Alumni & Corporate Relations Office, *alumni@smc.eur.nl*, (010) 408 11 10. De winst gaat naar het Erasmus Scholarship Fund.

Global Christian Forum

Op 3 april 2009 hield Centrum IIMO in Utrecht een studiemiddag over het nu bijna elf jaar oude Global Christian Forum. Het doel van dit multilaterale oecumenische initiatief is alle christelijke families en interkerkelijke organisaties samen aan een tafel te brengen. Ir. Huib van Beek, secretaris van het forum, schetste de diepere achtergronden en bestaansredenen en de evolutie van het forum sinds 1998. De eerste fase was een verkennende; nu breekt een tweede, meer gevestigde fase aan. Het wekken van onderling vertrouwen is nog steeds noodzakelijk, en de pentecostale werkwijze van het delen van persoonlijke geloofsreizen op de bijeenkomsten draagt daartoe wezenlijk bij. Professor Adelbert Denaux (rooms-katholiek) maakte duidelijk dat de Pauselijke Raad voor de Eenheid in

Rome het initiatief steunt, met dien verstande dat het geen nieuwe logge oecumenische structuur mag worden, met zware financiële kosten. Als nieuwe elementen zag Denaux de getalsmatige verdeling van de deelnemers over vijftig procent van pentecostale en evangelische afkomst en vijftig procent uit de historische kerken ('een ware reconfiguratie') en het bestaan van een relatief kleine opvolgingscommissie die onafhankelijk is van de traditionele kerken of organisaties. Volgens dr. Bas Plaisier (Protestantse Kerk in Nederland) kwam het forum net op tijd; hij sprak van een godsgeschenk. Wereldwijd is er verlegenheid over wat er tot dusverre in de oecumene is bereikt. Het oecumenisch vuur lijkt gedoofd, ook in Nederland, waar de rooms-katholieke kerk er moeite mee heeft van harte deel te nemen aan de Raad van Kerken. Plaisier pleitte voor een Nederlands Christelijk Forum. Professor Cees van der Laan (pentecostaal) vond dat het Global Christian Forum inderdaad een nieuwe weg heeft gevonden om pinkster- en evangelische gelovigen ook bij het mondiale oecumenische gesprek te betrekken. Er is nog veel dat ons scheidt, maar we ervaren ook dat we 'één zijn in de Geest'.

— Huub Vogelaar

De toekomst van het missionair verleden

Jongeren die op reis zijn gegaan, die geraakt zijn door de nood waarmee zij werden geconfronteerd, die vanuit die geraaktheid de handen uit de mouwen willen steken, die vormen de nieuwe missionaire beweging. Dit constateerde Joep van Zijl (Cordaid) tijdens de jaarlijkse studiedag van het Nijmeegs Instituut voor Missiewetenschappen op vrijdag 5 juni 2009. Deze nieuwe missie begint meestal vanuit de ontmoeting met de ander en zijn/haar cultuur. Maar in die ontmoeting komen jongeren uit Nederland wel degelijk voor inspiratie- en zinvragen te staan en beginnen zij wel degelijk te zoeken naar ontmoeting met die ander.

Dat blijkt ook uit het *Bronnenboek*, waarin verschillende jongeren aan het woord komen die een tijd lang in een andere cultuur dienstbaar geweest zijn. Rik Thijssen (Jongeren & Missie) las tijdens de dag enkele inspirerende getuigenissen uit het boek voor.

Het is een uitdaging voor de religieuze orden binnen de rooms-katholieke kerk op deze ontwikkeling in te springen. Ook Frank van Eenbergen (Mensen met een Missie), Tom Boesten (Centraal Missionair Beraad Religieuzen) en John Veldman reflecteerden op deze vragen en onderstreepten de noodzaak van een vertaalslag die de kerk moet maken om zichzelf niet buitenspel te zetten. Tegelijkertijd kan de nieuwe missionaire beweging niet zonder de missionaire spiritualiteit van het verleden, een spiritualiteit van dienstbaarheid en grensoverschrijding, gebaseerd op Christus' mens-

wording, lijden, sterven en opstanding. Zelfbehoud was niet de weg van Jezus, en moet ook niet de weg van de kerk zijn. Juist als de kerk de weg van Jezus kiest, kan er iets nieuws ontstaan.
— Wilbert van Saane

Internationale conferentie over *human flourishing*

Menselijk leven laten opbloeien, *human flourishing*, luidde het thema en de taak voor de theologie tijdens de internationale conferentie van 8 tot 10 juni 2009 van de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). Afrikaanse, Indonesische, Surinaamse, Hongaarse en Tsjechische theologen bogen zich over de mogelijkheden van een bloeiend leven, samen met hun PThU-collega's, vele studenten en promovendi. *Human flourishing* probeert op een positieve manier in te zetten bij het geluk en het welzijn dat mensen nastreven. Vervolgens stuiten theologen, ethici en kerkhistorici natuurlijk al snel op een aantal belemmeringen voor dat geluk. Voordat je het weet, brengt dat een hele verschuiving in de gelukzoekerij met zich mee.
Een sleutelbijdrage kwam van Gerald West, bijbelgeleerde van de Universiteit van KwaZulu-Natal. Hij bracht een drietal aansprekende casussen van bijbelstudies mee, waarbij mensen opnieuw een groei (en soms een bloei) ervaren: mensen met HIV/AIDS, vrouwen die met grof geweld zijn geconfronteerd en mensen die strijden voor een eigen stukje land. Deze mensen zetten verhalen van verschrikking en hoop uit de Bijbel naast hun eigen verhalen. Gerald West heeft met zijn methode, waarin hij uiterst scherpe en simpele vragen aan de lezers stelt, al velen overtuigd.
Theo Boer, ethicus aan de PThU, stelde de euthanasiepraktijk in Nederland aan de orde, naar aanleiding van 1200 rapportages over de omstandigheden en afwegingen bij euthanasie. De uitspraken van lijdende mensen, hun naasten en de artsen kunnen ons iets vertellen over de zorgvuldigheid waarmee deze praktijk gepaard gaat. Maar soms doen ze ook kritische vragen rijzen: is de menselijke bloei die wij nastreven niet vaak beperkt tot de bloei van zelfredzame, succesvolle en vitale mensen?
Verschillende visies op *human flourishing* vanuit bijbelwetenschap en kerkgeschiedenis (Kirn en Houtman), crossculturele theologie en missiologie (Küster en Jansen), diaconaat en gemeenteopbouw (Noordegraaf en De Roest) passeerden de revue. Een relatief nieuw thema als *human flourishing* levert een nieuw zoeklicht op: als theologen niet willen aansluiten bij het *happiness*-gevoel en het *happiness*-onderzoek van anderen, wat willen zij dan wel? Zij willen duidelijk maken dat mensen in sociale verbanden opbloeien, juist als zij de schoonheid *en* de hardheid van het leven delen en opnemen in het denken over welzijn en geluk.
— Mechteld Jansen

Microkrediet versterkt positie van vrouwen

Uit onderzoek blijkt dat de positie van de vrouw in ontwikkelingslanden wordt versterkt door microkrediet. Oikocredit overhandigde op 11 juni het eerste exemplaar van een onderzoek naar *women empowerment* aan prinses Máxima, die zich al jaren heeft ingezet als ambassadeur voor microkrediet.
'Zeventig procent van de armsten in de wereld is vrouw. Dit komt door een gebrek aan basiseducatie, economische en eigendomsrechten', aldus Shobha Arole, bestuursvoorzitter van Oikocredit. Juist daarom focust Oikocredit, een grote financier van microkrediet, op vrouwen. De meeste microkredietklanten zijn vrouw. Microkrediet, een kleine lening van vaak niet meer dan 75 euro, leidt tot versterking van de positie van de vrouw. Dit blijkt uit onderzoek, uitgevoerd door FEMCONSULT in opdracht van Oikocredit. De geïnterviewde vrouwen meldden dat zij door microkrediet meer zelfvertrouwen, vaardigheden, respect en een hogere sociale status hadden verkregen.

Inaugurele rede van Heleen Murre-van den Berg

Met een indringende beschouwing over de studie van de oriëntaalse kerk aanvaardde Heleen Murre-van den Berg op vrijdag 12 juni 2009 haar benoeming tot hoogleraar aan de Universiteit Leiden. Haar leeropdracht is de geschiedenis van het moderne wereldchristendom, in het bijzonder in het Midden-Oosten. Zij opende haar redevoering met een levendige beschrijving van het orthodoxe feest van Maria's Ontslapen zoals het wordt gevierd door kerken in het noordoosten van Syrië. Aan de hand van een impressie van de gebouwen, de rituelen en de beleving lichtte de nieuwe hoogleraar de verbanden toe tussen religie, etniciteit en nationalisme die in het Midden-Oosten zo bepalend zijn.
De studie van het christendom van het Midden-Oosten moet aandacht schenken aan de spanning tussen islam en christendom. Dit mag echter niet de enige dimensie zijn, want de werkelijkheid is veel complexer. Het risico is groot dat de westerse kerk de oosterse kerk beschouwt als het blad waarop zij haar eigen geschiedenis geschreven wil zien. Maar beter is het de oosterse kerk te bestuderen in haar uniciteit en andersheid. Zij ziet zichzelf immers staan in een directe lijn met de apostelen, gelooft dat zij de beschermer van de heilige plaatsen is, en heeft herinneringen aan momenten van groot lijden en zelfs genocide. Recht doen aan deze unieke ervaring van dit unieke deel van het wereldchristendom is het doel waarnaar professor Murre-van den Berg in haar onderzoek streeft.
— Wilbert van Saane

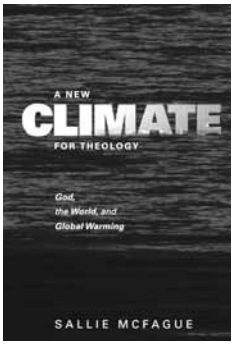

Sallie McFague, *A New Climate for Theology. God, the World and Global Warming*, Minneapolis, 2008, 198 bladzijden, ISBN 978 08 0066 271 4, circa € 16,75

De (eco)feministische theologe Sallie McFague is in Nederland vooral bekend door haar (vertaalde) boeken *Models of God. Theology for an Ecological, Nuclear Age* (1987) en *The Body of God. An Ecological Theology* (1993). In *A New Climate for Theology* past zij het door haar ontwikkelde denken over modellen voor God toe op de acute klimaatcrisis. De metafoor van de wereld als 'het lichaam van God' is zowel antropologisch als theologisch het best in staat een antwoord te helpen geven op de crisis. Deze metafoor onderstreept Gods immanentie en is daarin tegelijkertijd radicaal transcendent.
Metaforen zijn voor de auteur altijd relatief en complementair ten opzichte van elkaar. Met een beroep op het postmodernisme van Derrida: een metafoor drukt altijd tegelijkertijd een nee en een ja uit. Met de wereld als 'lichaam van God' volgt zij een panentheïstische lijn, waarbij de grenzen met het pantheïsme vloeibaar worden. Belangrijk is het onderscheid tussen een sacramentele en een profetische theologie. De eerste noemt zij een katholiek, het tweede een protestants gevoel. Zij erkent de waarde van beide, maar ziet voor deze tijd toch meer het belang van een sacramentele theologie. Daarbij zet zij zich af tegen de aandacht voor tijd en geschiedenis.
Zij geeft een scherpe en verontrustende analyse van de klimaatcrisis. Het is oorlog, maar wel een oorlog waarbij de vijand nauwelijks zichtbaar is. Die vijand zijn wij ook zelf. De gevolgen van de crisis beschrijft zij in indringende apocalyptische beelden. Maar omdat de wereld in God is, en God in de wereld, is er grond voor hoop, ondanks alles.
Een waardevol boek, waarbij de homiletisch aandoende herhalingen van wat zij al eerder gezegd heeft, soms storend werken.

— Hans Schravesande, voorzitter van de Projectgroep Kerk en Milieu van de Raad van Kerken. Zie *www.raadvankerken.nl* of *www.kerkenmilieu.nl*.

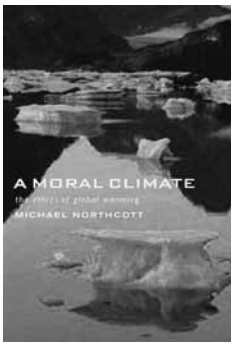

Michael S. Northcott, *A Moral Climate. The Ethics of Global Warming*, New York, 2007, 336 bladzijden, ISBN 978 02 3252 668 4, circa € 18,00

Michael Northcott is hoogleraar in de ethiek aan de Universiteit van Edinburgh en priester in de Scottish Episcopal Church. Hij verbindt in zijn boek *A Moral Climate* een grondige ecologische, politieke en economische analyse met een ethiek en een theologie die hij vooral ontleent aan de oudtestamentische profetische geschriften en de patristiek. Het lukt hem actuele ontwikkelingen op het gebied van klimaatverandering per hoofdstuk te verbinden met profetische kritiek. Zo ziet hij Jeremia als de 'eerste ecologische profeet'. Jeremia wijst op het nauwe verband tussen onrecht en ecologische rampen. Door mensen veroorzaakte klimaatverandering ziet de auteur als volstrekt nieuw in de geschiedenis en daarom ook als een nieuw moreel probleem: de historische en actuele klimaatschuld van de westerse samenleving en een marktgerichte oplossing via een handel in CO_2-emissies tegenover een primaire inzet bij duurzame zelfvoorzienende gemeenschappen. Hij kiest zijn uitgangspunt in een visie op de schepping als 'het theater van de glorie van God', waarbinnen de eigenheid van de biofysische systemen gerespecteerd moet worden. Daarin ziet hij de mens niet als mede-schepper. Zo is zijn uitgangspunt traditioneler dan dat van veel meer panentheïstisch denkende theologen of door de procesfilosofie beïnvloede theologen, die de mens binnen het ecosysteem een plaats als mede-schepper geven.
In een aantal praktijkgerichte hoofdstukken gaat hij vanuit een spiritueel gezichtspunt in op vragen omtrent wonen, mobiliteit en eten, onder de titels: 'Wonen in het licht', 'Mobiliteit en pelgrimage' en 'Gelovig feesten'. De wijze waarop hij hier, evenals op veel andere plaatsen in zijn boek, de christelijke spirituele tradities verbindt met ethiek en actuele gegevens, maakt zijn boek, ook voor de theologische leek, heel leesbaar.

— Hans Schravesande

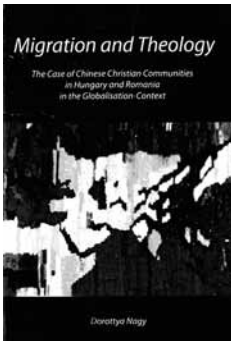

Dorottya Nagy, *Migration and Theology. The Case of Chinese Christian Communities in Hungary and Rumania in the Globalisation-Context*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2009, ISBN 978 90 239 2362 6, 308 bladzijden, € 27,00

De auteur wil betekenis geven aan migratie vanuit theologisch perspectief door vooral naar de ervaringen en geloofsoverwegingen van migranten zelf te luisteren. Het blijkt steeds te gaan om het zoeken naar 'een beter leven'. Zij concentreert zich op Chinese christelijke immigranten in de context van twee Oost-Europese landen die pas sinds kort migratie toelaten. Zij gebruikt 'context' in pregnante zin: actoren die, in onderlinge verbondenheid, betekenis geven aan hun historisch, sociaal en economisch bepaalde omgeving. Globalisering typeert zij als een *work in progress*: nieuwe betekenissen geven aan de uitdagingen van het eigen bestaan in een nieuwe omgeving. De basis voor haar theologie is Tillichs gedachte van correlatie tussen de existentiële vragen en de theologische vragen en antwoorden van een individu. Zo richt de auteur zich op de theologische ideeën die (gaan) leven in een gemeenschap die gevormd wordt onder de condities van migratie. Nieuwe identiteiten ontstaan in de driehoek migratie-ethniciteit-christendom.
Het is niet mogelijk één theologie van migratie te ontwerpen. De contexten – en dus de existentiële vragen – van migranten zijn daarvoor te verschillend. Wel zijn verscheidene theologieën vruchtbaar in relatie te brengen met migratie: autobiografische theologieën, gebaseerd op het vertellen van verhalen, diaspora-theologieën, theologieën vanuit marginaliteit, theologieën van het onderweg-zijn, theologieën die zich concentreren op identiteitsvorming en een theologie van gastvrijheid. Belangrijk is concepten als 'de ander', 'de vreemdeling' en 'de naaste' theologisch uit te diepen.
Dit is een belangrijk boek, omdat het extrapoleerbaar is naar migratiesituaties buiten die van Chinese immigranten in Hongarije en Roemenië. Ook voor de Nederlandse situatie is dit boek relevant. Het is daarbij zorgvuldig gedocumenteerd en prettig leesbaar.

— Riet Bons-Storm, emerita hoogleraar Praktische theologie en Vrouwenstudies aan de Rijksuniversiteit Groningen

Thich Nhat Hanh, *Wat de wereld nodig heeft. Een boeddhistische visie op het behoud van de aarde*, Kampen: Ten Have, 2009, 142 bladzijden, ISBN 978 90 259 6001 8, € 13,90

Wie leeft in aandacht (*mindfully*), wandelt met een lichte voetafdruk en handelt vanuit mededogen voor al het leven dat lijdt onder klimaatverandering. Voor Thich Nhat Hanh, een bekende stem in de interreligieuze dialoog, vormt deze hoopgevende gewaarwording de basis voor een universele ethiek. In toegankelijke taal legt de auteur uit hoe inzicht in de veranderlijkheid en verbondenheid van de wereld angsten, frustraties en verleidingen wegneemt en een bron wordt voor vreugdevolle dankbaarheid, bescheidenheid, begrip, vergiffenis, zorgzaamheid en vrijgevigheid.
Het geëngageerde boeddhisme van Thich Nhat Hanh verbindt inzicht en handelen, deugden en sociale verandering, spiritualiteit en dagelijkse praktijk. Typisch boeddhistische accenten (verandering, afhankelijk samenleven, agressie en consumentisme wegnemen door inzicht) worden bovendien moeiteloos verweven met christelijke beelden (de heilige Geest die in ons werkt, als broeders en zusters wandelen en eten in het koninkrijk Gods op aarde). De Boeddha en Jezus Christus zijn niet alleen wijze leraren, maar ook spirituele voorouders die in ons voortleven. De gift van hun inzicht en mededogen kunnen we in ons handelen doorgeven: zowel in woorden als in daden die helen, ondersteunen en beschermen. Thich Nhat Hanhs religieuze beeldspraak is soms te weinig toegelicht om andersgezinden aan te spreken, maar het boekje bevat ook een rijkdom aan algemeen toegankelijke en inspirerende metaforen.
Wat de wereld nodig heeft, is vooral een hoopvolle oproep tot ontwaken voor het leed van de aarde, verrijkt met oefeningen die onze dagelijkse routines omtoveren tot zinvolle, duurzame handelingen. Zo kunnen we de hardnekkigste *bottleneck* in de strijd tegen klimaatverandering, onze ondoordachte en schadelijke gewoonten, aanpakken.

— Louke van Wensveen, milieu- en bedrijfsethica, senior onderzoeker bij Stichting Oikos en docent ethiek aan de Academia Vitae te Deventer

Persona
Ingmar Bergman
1966

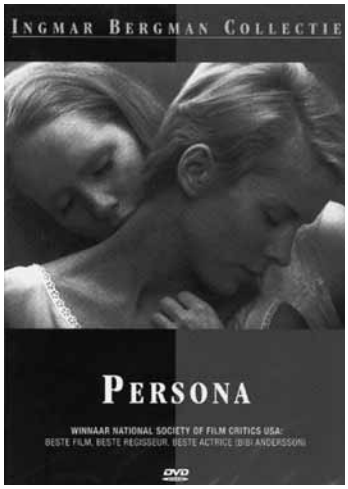

Velen zien *Persona* tegenwoordig als Ingmar Bergmans belangrijkste film. Het is binnen Bergmans oeuvre bovendien een heel bijzondere film. Hij staat op een kruispunt. Hiervóór maakte de filmmaker films volgens een klassiek patroon, waarin keer op keer heel dramatisch een religieus thema aan de orde kwam. Denk aan *Het zevende zegel*, *De avondmaalsgasten* of *De grote stilte*. Ofschoon Bergman *De grote stilte* aanduidde als een film over het zwijgen van God, wordt in de film zelf helemaal niet over religie, geloof of God gesproken. In de films na *Persona* is het thema religie verdwenen. In *Persona* zelf is het onduidelijk, hoewel de film 'Bergmans Jezus-film' werd genoemd.

Waarom dat gebeurde, wordt zichtbaar in de eerste beelden. In snel tempo passeert van alles dat niets met elkaar en met de film te maken lijkt te hebben. Maar tussen die beelden zit een verfilming van een schaap dat wordt geslacht, gevolgd door een opname van een open hand waar een spijker doorheen geslagen wordt. In de eerste beelden geeft de filmer vaak een sleutel voor het interpreteren van de film.

De film gaat over een verpleegster en een actrice. De actrice zwijgt en ondergaat een psychiatrische behandeling. Daarom gaan de twee naar een zomerhuisje vlak bij een strand. De verpleegster probeert de toneelspeelster aan het praten te krijgen. Dat doet ze door zelf te praten. Ondertussen vraagt de kijker zich af of wat zij ziet, een droom is of toch werkelijkheid. Een deel van de film is absoluut gedroomd. En dat is belangrijk. Dromen zijn niet alleen bedrog. Dromen helpen ook de waarheid van het leven te ontdekken, de waarheid van het lijden, het centrale thema van deze film, en misschien ook de waarheid van de uitweg uit dit lijden. Ga maar kijken. De film biedt meer dan ik hier kan vertellen.

— Freek Bakker, docent interculturele theologie, hindoeïsme en boeddhisme aan het Departement Theologie van de Universiteit Utrecht

Joseph-Marie Amiot
Messe des Jésuites de Pékin, XVIII-21, Musiques des Lumières,
Ensemble Meihua Fleur de Prunus, Choeur du Centre Catholique Chinois de Paris, direction: Jean-Christoph Frisch
Avidis Distribution

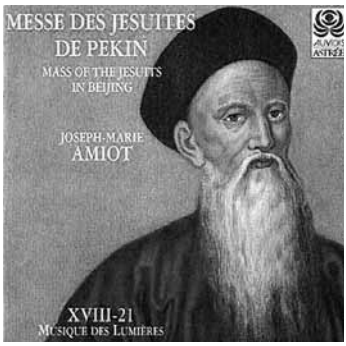

Jezuïtische cross-over, deel 1

Bij wereldmuziek valt de term 'cross-over' wanneer verschillende genres en stijlen gemengd worden. Een jonge term voor een oude zaak, te horen op de cd van deze keer: een jezuïtische mis uit Peking uit de achttiende eeuw. Vanaf 1589 waren de jezuïeten daar al. Ze gaven aan het hof van de keizer les aan prinsen en eunuchen. Hun interesse in sterrenkunde, wiskunde en muziek sloeg in China enorm aan. Omgekeerd waren er onder de jezuïeten mensen die oprecht geïnteresseerd waren in de wetenschap van hun gastland, zoals de priester-musicus Joseph-Marie Amiot (1718-1793).
We horen hier een mis waarvan het *ordinarium* (de vaste delen zoals Kyrie, Gloria) gecomponeerd is door d'Ambleville, in een mooie renaissancestijl, te vergelijken met werk van Corelli of Charpentier. Prima werk, maar niet opzienbarend. Amiot heeft aan deze reeds honderd jaar oude mis echter een serie buitengewoon opmerkelijke *propria* (wisselende delen) toegevoegd. Volgens de kenners *klinkt* het niet alleen Chinees, maar *is* het dat ook. Zelfs invloed van de klassieke Chinese opera valt te bespeuren. We horen de gong, klankschalen, bamboefluiten, cimbalen, citers, mondorgels. Er wordt altijd unisono gezongen (in het Chinees, ook als de titels in het Latijn of het Frans aangegeven worden), soms door een solist, soms door een groepje en/of door vrouwen (die op de cd het oorspronkelijk jongenskoor van novieten vervangen). Schitterend hoe de verschillende muzikale stijlen elkaar afwisselen en verrijken. Ik ben diep onder de indruk van deze cd, die laat horen wat ontvankelijkheid en respect werkelijk betekenen.

Volgende keer: jezuïeten en muziek in Latijns-Amerika.

— Marianne Verkade, als zangpedagoge werkzaam geweest in Kampen, Seroos-kerke, Yogyakarta, Alkmaar en nu in Amerongen

25 september 2009 – 12 maart 2010
Levende liturgie

Sluit de kerkelijke liturgie niet meer goed aan bij het levensgevoel van mensen? Of zijn we niet meer in staat de liturgie voor zichzelf te laten spreken? 'Levende liturgie' is een post-academische cursus van negen vrijdagen waarin nagedacht wordt over een liturgie voor een missionaire kerk. Organisatie: LUCE/CRC, in samenwerking met het Instituut voor Liturgische en Rituele Studies; locatie: De Uithof, Utrecht; informatie via *www.uvt.nl/faculteiten/fkt/luce-crc*.

5 oktober 2009
Radicalisering

Dr. Charles Amjad-Ali spreekt over 'Growing radicalism and its impact on culture and identity. What can be expected from Christian and Islamic theology?' Het gastcollege wordt op 5 oktober om 14.00 uur in Utrecht gehouden en wordt georganiseerd door IIMO. Informatie en aanmelden bij *a.c.m.boere@uu.nl*.

25 oktober, 29 november 2009
Franciscaans milieuproject

Het Franciscaans Milieuproject Stoutenburg houdt geregeld informatiemiddagen met rondleiding, meestal op de laatste zondag van de maand. Het programma begint om 14.00 uur en duurt ongeveer twee uur. Deelname is gratis; er staat wel een pot voor giften. Stoutenburg ligt in de buurt van Amersfoort. Inschrijven voor een meeleef-week is ook mogelijk: *www.stoutenburg.nl*.

tot 1 november 2009
Basecamp Himalaya Alert!

De tentoonstelling *Basecamp Himalaya Alert!* volgt klimaat-journalist Bernice Notenboom. Zij brengt de gevolgen van klimaatverandering rondom de Mount Everest in beeld. Locatie: Museon, Den Haag. Zie *www.museon.nl*.

november 2009, januari / maart 2010
Spitsuurclub

De Doopsgezinde Broederschap organiseert in november, januari en maart drie keer een tweedaagse voor de tussengeneratie. Dertigers en veertigers moeten in het spitsuur van hun leven tal van belangrijke keuzes op het gebied van zingeving maken. Vaak ontbreken de tijd en de rust om na te denken over wat ertoe doet in het bestaan. De Spitsuurclub biedt ruimte om je te bezinnen op theologie en cultuur. Op 21 en 22 november, 23 en 24 januari en 20 en 21 maart. Locatie: Buitengoed Fredesheim, De Bult. Er is een apart programma voor de kinderen. Zie *www.doopsgezind.nl*.

4 november 2009
Religie in politiek en samenleving

Onder leiding van Sophie van Bijsterveld, werkzaam in de Eerste Kamer en verbonden aan de Universiteit van Tilburg, zullen jonge vertegenwoordigers van de drie abrahamitische godsdiensten met elkaar in gesprek gaan over de positie van religie in politiek en samenleving. Het debat 'Polderen met religie?' wordt georganiseerd door LUCE/CRC en de Stichting Islam en Dialoog. Datum en locatie: 4 november 2009, Bestuursgebouw De Uithof, Utrecht; toegang € 7,50; aanmelden via luce-crc@uvt.nl.

6-8 november 2009
Transition Towns

Een nieuwe speler op de markt van duurzame ontwikkeling is Transition Towns. Wie wil ken-

nismaken met TT, kan op informatiedagen terecht. TT geeft informatie en trainingen om lokale initiatieven op het gebied van klimaatverandering te ondersteunen. De belangrijkste concepten van TT zijn: piekolie en klimaatverandering in hun onderlinge samenhang, de opbouw van een niet-oliegestuurde lokale economie, de psychologie van verandering en de vraag hoe je tot een lokaal initiatief komt. Informatie: *www.transitiontowns.nl*. Van 6 tot 8 november is er weer de mogelijkheid een training te volgen, maar wie de organisatie nog niet kent, wordt verzocht eerst een informatiedag te bezoeken. Initiatiefnemers van de Nederlandse TT waren onder meer Permacultuur, Stichting Aarde, Stichting voor Duurzame Verbinding en Omslag Werkplaats voor Duurzame Ontwikkeling.

11 november 2009
Thomas More-lezing

Op 11 november vindt 's avonds de Thomas More-lezing 2009 plaats in De Rode Hoed in Amsterdam. De Britse socioloog professor Frank Furedi spreekt over: 'Why is authority always a problem?' Leerlingen luisteren niet naar hun leraar, agenten worden uitgescholden, ambulancepersoneel wordt bedreigd. Hoe komt dat? Zie *www.ru.nl*. Een Soeterbeeck-programma.

4 december 2009
Alister McGrath

De theoloog Alister McGrath is ervan overtuigd dat het atheïsme zijn tijd gehad heeft en dat er toekomst is voor de religie. Hij legt zijn standpunt uit tijdens een lezing op 4 december om 20.00 uur in Nijmegen. Zie *www.ru.nl*.

30 januari 2010
Vastenweekend

De Vlaamse werkgroep 'Vasten voor vrede' organiseert jaarlijks rondom de herdenking van de sterfdag van Mahatma Gandhi (30 januari 1948) een vastenweekend. De inspiratie van Gandhi wordt verbonden met de actualiteit. Ter gelegenheid van de zestigste gedenkdag van de moord op Gandhi werd begin 2008 een verjaardagskalender uitgebracht. Iedere maand biedt een foto en een korte, inspirerende tekst van Gandhi in vier talen: Engels, Frans, Duits en Nederlands. Inlichtingen over het vastenweekend en/of de kalender: *www.paxchristi.be*.

2010
Voetbal en religie

In 2010 wordt het wereldkampioenschap voetbal in Zuid-Afrika gehouden. Tal van (missionaire) organisaties spelen hierop in. De website *www.roadto2010.nl* biedt interessante achtergrondinformatie over de betekenis van voetbal in Afrika. Het Amsterdamse Tropenmuseum wijdt vanaf juni 2010 een tentoonstelling aan het Afrikaanse voetbal.

tot 2012
Qi

Van 9 oktober 2009 tot 6 maart 2012 staat in het Tropenmuseum Junior de *qi*, de oerkracht van China, centraal. Aandacht voor de levensadem en de energie die door alles en iedereen stroomt.

TussenRuimte 2009 | 4
Als het lichaam van Christus aids heeft

Het laatste nummer van de tweede jaargang van *TussenRuimte* is gewijd aan HIV/AIDS in de regio Midden- en Zuidelijk Afrika. Voor zover bekend is de problematiek in die regio het zwaarst. Nergens anders ook is de theologie over HIV/AIDS al zo ver ontwikkeld. Maar het vóórkomen van de ziekte in de Afrikaanse landen is theologisch gezien niet alleen een Afrikaans probleem. De interculturele theologie legt de vragen rondom aids ook bij ons neer. Als men de theologische metafoor 'het lichaam van Christus' toepast op HIV/AIDS, betekent het in dit verband evenzo dat als één lid lijdt, alle leden lijden. Ook al merken wij er hier in onze Belgisch/Nederlandse religieuze omgeving misschien niet veel van, HIV/AIDS houdt vele medegelovigen bezig. In Afrika raakten kerken in het bijzonder betrokken bij het probleem en ontdekten ze in die context hun roeping. Niet het minst doordat hun voorgangers, net als sommige leiders binnen de islam, besmet raakten.
Dankzij het netwerk van themaredacteur Adriaan van Klinken kunnen we veel bijdragen uit Afrika zelf tegemoetzien.
Op 1 december is het Wereld-aidsdag. Als extra service bij het te verschijnen nummer vindt u vanaf eind oktober suggesties op onze website om in liturgische omgeving te gebruiken. Zie daarvoor *www.tussenruimte.com*.

Stelling

'Bij een maatschappelijke aanpak van het aidsprobleem kan men niet om religie heen.'
Stuur uw reactie naar *redactie@tussenruimte.com*.

TussenRuimte 2010 | 1 (maart) zal gewijd zijn aan de Wereldzendingsconferentie Edinburgh 1910/2010.
TussenRuimte 2010 | 2 (juni) gaat in op volksreligie.